

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

Qol jazba huqıqında

**DJAMILOVA GULBAXAR JOLDASBAEVNANIŃ
AQIL HÁM DANALIQ JOQARI MÁNAWIYAT ÓZEGI**

5A111601- Social- gumanitar pánlerdi
oqıtıw metodikası (ruwxıylıq tiykarları)

Magistr

akademik dárejesin alıw ushın jazılğan

dissertasiya

İlimiy basshı:

akademik J. Bazarbaev

NÓKIS – 2019

AQIL HÁM DANALIQ JOQARI MÁNAWIYAT ÓZEGI

REJE

Kirisiw.....	2
I-bap. Aqıldıń adam tárbiyasında áhmiyeti	
1.1. Aqıldıń arzusında xalıq tárbiyası.....	5
1.2. Aqıl filosofiyası.....	19
II-bap. Adam turmısındaǵı aqıllıqtıń dárejesi	
2.1. Aqıllılıq hám bárkamal insan	26
2.2. Aqıl-parasat, sabırlılıq adamnıń kúshi.....	30
2.3. Aqıl baxıt dáregi.....	37
III-bap. Adam turmısında aqıllılıqqa jetiw olları	
3.1. Maqsetlilik.....	48
3.2. Miynetkeshlik aqıllılıq.....	50
3.3. Mehribanlıq, qayırqomlıq	53
3.4. Hadallıq hám doslıq.....	55
3.5. Ózińdi tárbiyalaw	57
3.6. Qabusnamada aqıllıq násiyatlar.....	63
IV-bap. Qaraqalpaq oyshıllarınıń aqıl haqqında násiyatları	
4.1. Qaraqalpaq shayırlarınıń Watan haqqında násiyatları olar biziń biybaha baylıǵımız.....	70
4.2. Allamalardıń miynet hám óner haqqındaǵı násiyatları.....	76
4.3. Qaraqalpaq shayırlarınıń adamıyılıq pazıyletler haqqında	78
Juwmaq.....	83
Paydalanǵan ádebiyatlar.....	85

Kirisiw

Aqıllı adam - bul hár tárepleme jetilisen, bilimli, salmaqlı da basıq, ápiwayı hám kishi peyil, kútá izzetli adam. Bunday kisi hár qashan oylap sóyleydi, máseleni hár tárepleme qaraydı, onı aqıl tárezisine salıp, «jeti ólshep, bir kesedi». Óz boljamin hár qashan da sheshiwshi pikir dep aytpaydı. Óz pikirinen sın kótermeytuǵın, ılayıq bolmaǵan pikirdi alıp taslaydı. Aqıllı adam – qıyalı bay, júyrik, aqıl-parasatlı, tártipli, máseleni eski, taplangan, úyrenshikli jol menen sheshe salmay, onıń talap-tilegine, shártine ılayıq jańa usılların izlestirip, onı tappaǵansha tınım tappaytuǵın adam. Burın bir ret sinalıp, qáte dep tabılǵan usıldı qaytalamaydı. Ol máseleni pútin, pútkilley qamırıp alıw tárepine ayrıqsha kewil awdaradı, biraq onıń mayda bólekleri menen shtrixların da esten shıǵarmaydı. Mısalı, oǵada quramalı matematikalıq esaplardı shıǵarıwda gezlesetuǵın qıyınshılıqlar menen qátelerdiń barlıǵın jan-jaqtan qarastıradı, oyı ushqır, zárúrli jaǵdaylarda onıń barlıq kúshin bir baǵdarǵa jumsay aladı. Oydıń ushqırlıǵı máseleniń barlıq tárepin kóre biliwge múmkinshilik beretuǵın onıń keńligine, aqıllı iykemliligine de, hár qıylı gipotezalardıń tez tárezige salınıp, olardıń jaramsızların alıp taslawǵa múmkinshilik beretuǵın sınshılıq qásiyettin ayrıqsha rawajlanıwın talap etedi.

Aqıllı kisini xalqımız ázelden qásterlegen. Mısalı, bunnan mın jıl burın ullı oyshıl Yusip Balasǵuniy: «Aqıllı qansha qarańǵı bolsa da alıstı kóredi. Aqıllı adamǵa eki dúnyada da jol ashıq» degen bolsa, túrkiy xalıqlardıń naqıl-maqallarında da kisiliktiń usı jaǵına ayrıqsha itibar berilgen («aqıllınıń átirapı – gúlistan», «Aqıllı kisi azbaydı», «Aqıllı adam aqmaqтан da bir nárse úyrenedi», «Aqıllınıń sózi qısqa», «Aqıllı arın qorǵaydı», «Aqıllı ayttırmay biledi», «Aqıllınıń sózi – dár`yanıń ózi» hám t.b.)

Temaniń aktuallığı: Aqıl hár bir xalıqtıń ruwxıyatı menen baylanıslı. Ruwxıyat sol atam zamannan beri payda bolıp, kúni búginge deyin óziniń tásirin saqlaǵan qádriyat.

Djamilova Gulbaxardıń magistrlik dissertatsiyası aqıllılıqqa tárbiyalawǵa arnalǵan bul dissertatsiyalıq jumısı ha`zirgi da`wirdegi ruwxıy tikleniw, páklenip, ótken ruwxımızdı basqan musallatlardan qutılıp, joqarı ruwxıyatqa jetiw ushın a`hmiyetli temag`an ma`sele bolıp esaplanadı.

İzertlewdiń maqseti: İzertlewdiń maqseti ǵa`rezsizlik sharapatında xalqımızdıń ruwxıyattın tiklew. Ádep-ikramlılıqtı bekkemlewge qaratılǵan hu`kimetimizdiń qatnasları ha`m olardıń iykemlilik, tiykarlılıǵı haqqında bir tutas dissertatsiyalıq is dóretiw.

İzertlewdiń wazıypaları: Balalardı tárbiyalawda aqıldı tájriybe menen baylanıstırıw. Tájriybe tiykarında aqıldıń tolısatuǵınlıǵın kóbeyetuǵınlıǵın úyretiw. Totalitarizm dáwirinde xalqımızǵa tán usı ruwxıy ózgesheliklerdi joǵalta jazlap, aqıldan da aljasa basladıq. Sonıń ushın biz házir aqıl-oydıń kúshinen shıǵa otıra, onıń ıǵbalında ruwxıyatımızdı jańlandırıp qayta tiklep ulıwma progresske, ayaq qosıwımız kerek.

Mashqalalardı úyreniw dárejesi: Xalqımızda burınnan shoralar dáwirinen ruwxıy qullıqta uslag`an tásirlerden qutqarıw boyınsha birinshi Prezidentimiz Í.A.Karimovtıń shıǵarmaları ha`m olardıń xalqımızdı ruwxıy jaqtan tárbiyalawǵa qaratılǵan Qaraqalpaqstan Respublikası jaǵdayında akademik J.Bazarbaevtıń geypara maqalalarınan basqa jumıslar jetkiliksiz.

**İzertlew ob`ekti:** Xalqımızdıń erteden kiyatırǵan ruwxıyлық dárejeli ódep-ikramlılıq kodeksi hám filosofiyalıq derekler hám xalıq dástu`rleri izertlewdiń ob`ekti boldı

İzertlewdiń predmeti: Instituttıń magistratura bóliminiń «Ruwxıylıq tiykarları» boyınsha táliminiń tiykarında alǵan bilimlerdiń kórinisi retinde ilim izertlewge baylanıslı magistrlik dissertatsiyasın tayarlaw hám ol jumıstıń tiykarında aqıldıń ja`miyettegi áhmiyeti haqqında keleshekte izertlew jumısın dawam etiw.

Jumıstıń metodologiyalıq ha`m teoriyalıq tiykarları: Jumıstıń metodologiyalıq tiykarları tariyxıy izbe izlilik, ertede ótken allamalardıń násiyatları hám awız eki adabiyatı, atalar sózi, hikmetlerin, babalar ádebiyatı, diniy wásiyatlar adamzat ómirindegi áhmiyetiniń sáwleleniwi. Birinshi Prezident İ.A.Karimovtıń shıǵarmalarındaǵı ruwxıylıqtıń sistemasın basqarıw, ólshemleri ha`m ǵárezsizlikti bekkemlewdegi rolin kórsetetug`ın, «áwladlarımız bizden de aqıllı, bizden de sawatlı, bizden de jetik bolsın» degen shaqırıǵı, kórsetpeleri.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı: Bul másele boyınsha Qaraqalpaqstan jaǵdayında ilimiy izertlewler júdá az.

**Jumıstıń teoriyalıq ha`m praktikalıq áhmiyeti:** Bul jumısta ruwxıylıqtıń milliyliǵı ádep ikramlılıqtıń ha`r millettiń ózgeshelikleri teoriyalıq máseleler kóterilgen. Al onıń praktikalıq áhmiyetine kelsek jumıstı jaslar arasında joqarı ruwxıylıq ma`seleleri aqıl menen ádeplilik islerdiń jámiyet turmısındaǵı áhmiyeti tuwralı praktikalıq islerge paydalanıwǵa boladı.

Jumıstıń du`zilisi: Kirisiw, tórt bap on tórt paragraf, juwmaq hám paydalanǵan ádebiyatlardan turadı.

I-bap. Aqıldın adam tárbiyasında áhmiyeti

1.1. Aqıldın arzusında xalıq tárbiyası

Aqıl adamzattın rawajlanıwınıń jemisi, tárbiyanın tuwındısı, bilimniń nátiyjesi. Ol insannıń joldası, tabısı hám baxtına jetkeretuǵın dárwazanıń gilti. Onıń áhmiyetin xalıq erteden-aq túsingen hám hár sapar balalarına «balam aqıllı bol» dep násiyxatlaǵan. Sebebi olar aqıllı ómirdiń saqshısı, basınıń amanlıǵı, ósiwdiń tiykarı dep esaplap aqıllı balalarǵa isenip olardan ǵam jemegen. Xalıq jaslardıń ómirde jol tabıwı aqılǵa baylanıslı dep túsindirip, aqılsız ayaqtıń júriwi nátiyje bermeydi. «Qarnıdı toydırıw ushın áweli bastı toydırıw kerek dep tárbiyalaǵan. Xalıq tárbiyasında aqıllı adamnıń pikiri tereń erki kúshli, ózi ádalatlı boladı dep úyretip: «Bilegi juwan birdi jıǵadı, bilimi kúshli mındı jıǵadı» - dep, aqıllı basshı «qara qıldı qaq jarıp» tórelık beredi dep úyretken. Onıń kılǵanın júz nadanda qıla almaydı dep bahalaǵan.

Xalıq aqıllı adamlardı basına kóterip sıylaǵan olardıń barǵan basın danalıq, danıshpanlıq dep úyretip aqılsız adamlarǵa aqılı-zayıl, aqmaq, awısh sada, sáwselim, mángúr, nadan degen sózlerdi qollanıp aqılı kemislik dárejesine qaray ol terminlerdi paydalanıp otırǵan.

Sonlıqtan, ótmishte xalıq xámme waqıt aqıl tárbiyasına úlken itibar bergen hám aqıllı bolıwǵa shaqırǵan. Ol adamǵa ne jumıs islesende eń dáslep oylap alıp, onı jolǵa salatuǵın yamasa kerisinshe ketse kuwatın qaytaratuǵın shara ilajlardı bilip, másláhátlesip onnan keyin iske kiris dep úyretken. «Suw kórmey etik sheshpe, «sheshingen suwdan tayınbas» degen maqallar usılarǵa baylanıslı shıqqan.

Xalıq jaslardıń aqılǵa jetiwi ushın jeke órneklardi kórsetken. Ámeliyatta qasına ertip júrip tárbiyalıq tásir jasaǵan awız eki adebiyatın, atalar sózin, ótken

allamalardıń hikmetlerin, babalar ádebiyatın, diniy wásiyatlardı keńnen paydalanǵan.

Biz usı izertlewlerdi olardıń geyparaların xalqımız qalay paydalanıp, jaslarǵa qalay úyretkenin, áhmiyetin yadda saqlawdı násiyxat retinde tuwdırǵanlıǵına qısqasha toqtaymız. Aytayıq adamlardıń waqıyalarǵa ózinshe máni berip hár qıylı oylardı bildirip, ózinshe bahalawın, geyparalardıń adamlardı sál nárseden sinap-minep jónsizlik kórsetetuǵının al hár kim óziniń sheshimi menen, oziq oylılıǵı menen jasay beriwin túsindir» «Íyt úredi kárwan júredi» dep túsindirgen.

«Atalar sózi aqıldıń kózi» dep túsindirip úlkenlerdiń násiyatın, hikmetli sózlerin qatı qulaqlıq penen tınlawdı tapsırgan. Babalarımız aqıllı adam: «Ádeplilik penen sóyleydi, birew jamanlıq etse oǵan qaytıp jamanlıq islewdi ózine rawa kórmeydi. Sóylegende xalıqqa paydalı sózdi aytadı» dep úyretip sonday bolıwdı jastan sanaǵa sińdiriwdi wazıypa etip belgilegen hám kewline túydirgen. Sonıń ushın da «Pitken aqıl bolmasa súrtken aqıl juqpaydı» degen printsipti basshılıqqa alǵan hám aqıllı sózlerdi balanıń, oy-pikirine azıq kılıp, onıń kúndelikli is-háreketin basqaratuǵın hiyle, ádiske aylandırǵan. Balalarǵa sada, awma bolǵan aqılsızlıqtıń álámatın bılayınsha túsindirgen. Úylengenge shekem bolajaq qalınlıǵın kóre almay, sóylespegenligin esapka alıp bir sada jigitke toydan keyin «Abayla kelinshegiń birinshi kúnnen-aq, awzıńdı jip penen ólshep almasın» degen násiyxattı, yaǵnıy sırıńdı shashpa, aqılsızlıǵıńdı bildirme degen sózdi tikkeley túsiniw kelinshegi menen ushırasqan birinshi tünde-aq

oǵan: «kolińda jibiń joq pa?» «awzımdı ólshep alaman dep oylaǵan dep gáp baslaǵan eken» degen sıyaqlı xalıq awzındaǵı sadalıq sózlerdiń nadanlıǵın túsindirip barǵan.

Ne ushın «atalı sóz», «atalar sózi - aqıldıń kózi» dep aytıwın bılayınsha túsindirgen. Adamǵa aqıl atadan balaǵa miyras boladı. Eger adam dúnyaǵa shıǵıwdan aqıllıq islerdi ózi tawıp ala bergende, yaǵnıy hámme sin basınan baslaǵanda jámiyette hesh bir rawaj bolmas edi. «Ata kórgen oq jonadı, ene kórgen ton pishedi» dep bunı túsindirgen yaǵnıy atanıń jetisken tabısın bala alǵa rawajlandıradı, kóbeytedi jetistiredi. Onıń ushın atalar da pidayı bolıwı talap etiledi dep úyretken. Sonıń, ushın da húrmetli Prezidentimiz İ. A. Karimov házirgi kúnniń ózinde de «áwladlarımız bizden de aqıllı, bizden de sawatlı, bizden de jetik bolsın» degen shaqırıqtı hár sapar ortaǵa taslaydı.

Atalar sózinde birewler baxıtsızban, birewler dáwletsizben birewler perzentsizben dep nahıytuǵına qarap Alla taala ádil, ádilliktiń, ullılıqtıń nıshanı. Onıń eń bir ádilligi adamlarǵa aqıldı úlestiriwi. Sebebi hesh kim aqılım az dep nalımaydı, degen sheshimnen shıǵıp, adamnıń aqıllılıǵı sırttan qaraǵanda belgili boladı. Onıń is-háreketinen, sóylegen sózinen kórinedi dep esaplaǵan. Belgili danıshpan Aflotunnıń kórsetkeni sıyaqlı aqılsız adamdı eki sıpatınan biliwge boladı birewi ol basınan paydası joq sózdi sóyleydi, ekinshisi kisiniń isine aralasadı» degen sózlerin esapqa alıp «eń bolmasa úndemey otır, otırspanıń, bir shetinde bolasań» jónsiz kóp sóyleseń «mıjıq degen at alasań hám qatardan shıǵıp qalasań, sózińniń «pátiwası joq» degen baha sazawar bolasań, dep úyretken. Birewdiń jumısı menen isin bolmasın izinde óziń bálege qalasań», «Erli-zayıplılar arasına ecu ketken túsedı» dep zinhar tastırıqlaǵan. «Ózimdiki degende ógiz ara kúshim bar dep esaplawdı úyretken».

Atalar sózinde baxıtqa jetisiwdiń, onı uslap turıwdıń birden-bir jolı aqıl dep esaplaǵan. Olar «aqıllı adam sonday adam, ol qıyın jaǵdaylardan ańsatlıq penen qutiladı. Al dana adam sonday adam, ol hesh waqıtta qıyın jaǵdayǵa túspeydi» dep uyretken.

Aqıllı adam bir sózdiń ózine túsinedi. Ezbeley, qaytalay bermeydi, kóp sóylep kisiniń mazasın almaydı. Sonlıqtan xalıqta birinshi aytqanına inandım, ekinshi qaytalaǵanında gúmanlandım, úshinshi qaytalaǵanında sóziniń ótirik ekenligine isendim degen dálildi kóp keltirip balalardı dúzetip otırǵan. «Aqıllı adam gáp mánisin ańlaydı. Aqmaq adam shiyrin jandı qıynaydı» dep túsindirip, kóp tuńlap az soylep juwmaq shıǵarıwdı tapsırıp, sonıń ushın da adamda «til birew qulaq ekew» dep dálillegen. Balalardıń jaslayınan aqıllı bolǵanlıǵın joqarı bahalap onı dástan qılıp ayıp júrgen. Mısalı, Ómirbek laqqınıń kishkentay waqıtlarındaǵı aq`llılıǵı xalıq arasında keń taralǵan.

Aqıllılıq ádeplilikke alıp keledi. Aqıllı adam kórgen bilgen zatınan durıs juwmaq shıǵaradı. Hesh kimnen aldanbaydı. Xalıq arasında taralǵan: «Aqıllı jigitler» degen hikayanı alayık: Ol mınanday: Bir zamanlarda aqıllı úsh jigit bolıptı. Olar kóp oqıǵan, kóp nárseni yadlaǵan ziyrek balalar eken. Saparda kiyatırǵanda joldan kesip ótken bir túyeniń izi olardıń názerine túsipti. Onıń izinen júrip bir neshshe belgilerin sezipti. Birazdan keyin olarǵa bir adam jolıǵıp: túye kórmedińler me? — dep soraptı. Oǵan balalardıń birewi túyenin bir kózi soqır emes pe? — edi dep soraptı. Al ekinshisi túyeniń ústinde birewinde pal, birewinde may kuyılǵan eki ıdıs júklengen be edi? — dedi. Úshinshisi turıp túyeniń bir tisi ketik pe edi? — dep soraptı. Túye iyesi xámmesi durıs endi sol túye qayda? — dep sorasa balalar biz kórmedik dep juwap beripti. Oǵan túye iyesi tawıp beriń bolmasa hákimge aytıp sizlerdi urılarsha jazalataman depti. Jigitler túyeni kórmegenin qayta-qayta aytsa da, ol onı tuńlamay hákimge

júginipti. Hákim adamların jiberip bulardı uslatıp olarǵa jigitler túyei kórmegen bolsańız onıń belgileriniń bárin qalay aytkansız, sizler túyeniń qunın tóleysiz depti. Jigitler túyeni kórmegenin aytqanı menen oǵan isenbey olardı zindanǵa taslaptı. Aradan bir neshshe kún ótkende basqa bir awıldan túyesin tapqan túyekesh jigitlerge dóhmet qılǵanına kóp ókinip hákimge kelipti hám olardıń urı emesligin aytıptı. Hákim jigitlerdi zindannan dárhal shıǵarıp, olarǵa húrmet qılıp kewillerin kóterip túyeni kórmey turıp onıń belgilerin kalay bilgenligin soraptı. Sonda birinshi bala ornınan turıp: jolda kiyatırǵanda túyeniń izlerin kórdik, túye bir tárepindegi otlardı otlaptı, al ekinshi tárepindegi otlarǵa tiymepti. Onnan túsiniń bir kózi soqır ekenligin bayqadım. Ekinshi bala túye denesiniń bir jerin jalap turǵanda ekinshi tárepinde peshsheler gúwildesken, ıdıslar shayqalıp tógilgen. Soǵan qarap túyeniń ústinde birewinde may, birewinde pal bolǵan eki ıdıstıń bar ekenin sezdim depti. Al úshinshi bala bolsa túye tisi menen shópti tartqanda, otlardıń birew yarım qalıp qoyǵanın kórip túsiniń bir tisiniń joq ekenligin sezdim depti.

Hákim jigitlerdiń pámi hám aqılı, parasatlılıǵına tán berip olarǵa mol nárese inam etip, olardı óziniń janına alıp kelip sáwbetlesiwge tartıptı. Bir kun keshte hákim olardıń jayına kelse jigitler sharap ishıp, kabab jep sóylesip atırǵanın sezip, oǵan qulaǵın túripti. Sonda birinshi bala usı ishıp otırǵan sharabımız góristanda ósip turǵan júzimnen islengen kusaydı, onnan góristanniń iyisi shıǵıp tur depti. Al ekinshi bala mına jep otırǵan kababımız iyt sütün ishken qozı góshinen tayarlanǵan uqsaydı dese, úshinshi bala usı hákim, hákimniń ulı emes aspazdıń ulı bolsa kerek dep» oylayman depti. Bunı esitken hákim dárriw keyin kaytıp sharap keltiriwshini shaqırıp keshegi sharaptı kay jerdin júzimnen tayarladıń, maǵan durısın ayt degende baǵman áweli tanıp turıp, keyin burın bir keshte baǵqa urı tuskends onıń izinen quwıp jetip urıp óltirip kómiń edim.

Keshegi sharap sol kómilgen jerde ósken júzimnen islenip edi dep rasın ayıptı. Endi aspazdı shaqırıp keshegi soyılğan qozını qaydan addıń dese ol óziniń shopanınan alǵanın bildiripti. Al, shopannan ol qozı haqqında soraǵanında: ol qozı tuwılıwdan anası ólip qalǵanlıǵın, iyti menen emizgenligin, keshe soyıwǵa sonı berip jibergenligin ayıptı. Onnan keyin hákim anasına barıp ózi haqqında soraǵanında onıń saray aspazınıń hayalınan tuwılǵanın hám bunıń bir aylıǵında anasınıń ólgenin, keyin aspazda qaytıp bolǵanın, balanı hákimniń ulı etip asırıp saqlaǵanın ayıp, jigitlerdiń gáplerin durısına shıǵarıptı.

Hákim hayran qalıp jigitlerge kelip ótken keshe sizlerdiń adamdı tańlandıratuǵın sózlerdi esittim. Olarda qaysı dálillerge tiykarlandıńız dep soraptı. Sonda birinshi bala sharap kisiniń kewlin kóteredi. Al keshegi jibergen sharabınızdı ishıp kewlimde ǵamǵunlıq payda boldı hám sharaptan qábiristanniń iyisi keler edi deydi. Ekinshi bala jibergen kábabınızdı jegenimde iyt tábiyatı halına tústim. Ornımnan turıp birew menen urısıw pikiri keldi. Sonnan kábaptıń iyt súti emgen qozınıń góshinen ekenligin bildim dese. Úshinshi bala meniń aspaz ulı ekenime qanday dálil bar degen sorawǵa, hár kásibi iyesi qay jerde bolmasın óz kásibin maqtaydı, diyxan-diyxansılıqtı, sawdager-sawdanı tárip qıladı. Mabada ulları basqa kásipti iyelegen bolsada báribir ata kásibi olardıń ruwxına tásir etedi. Sonıń ushın olar qay jerde bolmasın báribir ata kásibinen sóz ashıwǵa májbúr boladı. Mısalı siz benen sáwbetleskende hár dayım mzalı awqatdan sóz ahasız, basqaǵa áhmiyet bermeysiz. Egerde hákim ulı bolǵanıńızda awqattan emes, mámleket islerinen sózler edińiz. Hámme waqıt awqattan sózashqanıńızdı qarap aspaz ulı ekenińizdi sezdim deпти. Hákim bulardıń aqıllılıǵına tán berip kóp sıylıqlar inam etipti.

Xalıq tárbiyasında aqıl menen ádeпти tán menen jan dep esaplap, ádeпти adam aqıllı, aqıllı adam ádeпти boladı dep úyretken. Solay etip eń qádirlı adam

ádepli hám aqıllı adam dep esaplağan. Xalıq pedagogikasında aqıllıqtıń belgisi rasgóylik, ádepsizliktiń belgisi ótirikshilik dep esaplap, ótirikshini pás dárejedegi adam, sebebi onıń «ótirik sózide ótirik, ras sózide ótirik» oğan hesh inanbaytuǵın boladı dep eskertken.

Xalıq aqıllıqtı nadanlıqqa qarsı qoyǵan. Ol aqıllıq adamdı jaqsartadı, nadanlıq adamdı qaqsatadı dep úyretip hám onıńmısalların xalıq turmısınan kóplep keltirgen «Biytke ókpelep tonıńdı otqa salma» degen maqaldı sonıń bir dáliliniń túri retinde kórsetken.

Xalıq tárbiyasında aqıllı adam nadan menen másláhátlespeydi, sebebi ol joldan adastıradı. Ol dushpan menen másláhátlesiwden de bas tartadı. Sebebi ol oğan zálel oylaydı. Al, kúnshil bolsa seni barlıq shadlıǵıńnan, baylıǵıńnan ayırıwdı tilep júredi Al, ótirikshi bolsa seniń oy-pikirlerińdi buzıp kórsetedi, qorqaq batırlıǵıńdı qaytaradı. Bakıl bolsa seni baylıq toplawǵa qushgar etedi hám aqırında mayıradı. Sonıń menen qatar nápsiqaw menende másláhátlesiw qáwpli. Sebebi ol óziniń jaman qıyallarınıń qulı bolıp, seni nápsi torına túsiwge jeteleydi dep násiyhatlağan. Bul kórsetpeler xalıqtıń hám allamalarımızdıń násiyatlarında kóplep ushırasıp jaslarǵa aqıldıń sabaǵı retinde qollanılǵan. Sonnan tásirengen belgili danıshpan Maqtumqulı:

İshki sırın aytpa hárgiz námártke,

Sırın elge jayıp pash eter seni,

Urı-ǵázzep penen awıllas bolma,

Malıńnan ayırıp ash eter seni» -

dep násiyhatlap námártlerge yaǵnıy ótirikshi, jalatay, nápsiqaw, nadan, baqıl, sıyaqlı páskeshler menen másláhátlesiwshi bolma, urı gazzapqa jaqınlama dep wásiyat bergen.

Xalıq tárbiyasında nadanlıqtı aqılsızlıq dep esaplap onı qaralağan. Olar nadanlıq soqırılıqtan da jaman. Sebebi soqırılıq óz iyesin jarǵa qulatsa bir

múshesin sındırıwı múmkin. Al nadanlıq bolsa óz iyesin pútkilley nabıt etedi, yaǵnıy joq qıladı. Demek «kózi soqırdan kewli soqır jaman» dep dálillegen.

Olar aqmaqтан alısıraq júrgendi maqul kórip «Aqmaqqa sálem bergen, mennen qorqıp atır dep oylaydı» hám tili tiyedi. Sebebi aqmaqın júregi auzında, al, aqıllı adamnıń tili júreginde boladı dep úyretedi. Nadan adam awzına ne kelse sonı aytadı. Al, aqıllı adam ne aytsada shın júreginen shıǵaradı. Demek nadan adam menen qatnasıqtı uzaqlastırw, aqıllı adam menen qatnasa baslaǵan menen teńdey dep úyretken.

Aqmaq adam awzına ne kelse sonı aytıp qoymay, kewline ne kelse sonı, izin oylamay isley beredi. Tájriybeli hám aqıllı adamnıń sózine qulaq salmaydı. Eger kimde kim onı maqtasa, sol adamdı jaqtıradı. Soraǵan sorawǵa oylamay juwap berip, hár iste asıǵıslıqqa saladı. Bayıp ketse, yamasa birewge endi isi túspeytuǵın bolsa hesh kimdi mensinbey mardıyıp ketedi, sóginip sóydeydi dep úyretken. Bunday qılıqları hám qılwaları ushın Berdaq óziniń ataqlı poemasınıń bas atqarıwshısın aqmaq patsha dep belgilep shıǵarmasına «Aqmaq patsha» - degen at qoyǵan.

Xalqımız nadan adam óziniń aqılsızlıǵın zaman talabına karsı kelip: «Suw ishinen ot izlegen adamǵa usap júredi», eline xalqına sóz keltiredi hám ózide qorlanıp qaladı dep úyretip, onı «Nadan adam bilmes sóziniń parqın udayı» jamanlar elatın xalqın» degen Berdaqın pikirleri menen dálilleydi.

Berdaq Ğarǵabay ulı qaraqalpaq xalqınıń kuwanışı hám maqtanışı, sonıń menen birge hasıl pazıyletlerge tárbiyaláǵan danıshpanı da bolǵanlıqtan, onıń danıshpanlıǵı, onıń xalıqqa tuwrılıqtı úyretiwinde, hadallıqqa shaqırıwında, ádalatlıqtı waǵızlawında, ádeplilikti qásterlewinde, ádepsizlikti qaralawında hám solay etip eldiń birligi, xalıqtıń xalıqlıǵın saqlap, insanıylıqtı joqarı kóteriwin aqıldın káni dep esaplap sonıń tiykarında xalqımız jaslardı ruwxıy

jaqtan joqarı, aqıllı, parasatlı hám mánili, mazmunlı bolıp jasap, nadanlıqtan qutılıwında onıń shıǵarmaların hám basqada ádebiyatlardı keń paydalanǵan. Al nadanlıq bolsa shıǵıs klassikalıq ádebiyatında hám pedagogikalıq oylarında eń pás qásiyet retinde xarakterlenip, bilimlikke qarama-qarsı keletuǵın, jetik pazıyletliktiń tosqınlıǵı ekenligi tolıq kórsetilip onıń, menen gúrssiwge hámmeni baǵdarlaǵan.

Hár kimniń ózin biliwi, ózin úyreniwi, óziniń halına múnásip is etiwdi aqıllı pazıylet dep esaplap xalıq onı insaplı, diyanatlı bolıw, hadal-haramdı túsiniw, qádirli-qádirsizlikti moyınla ádalatlıq hám hadallıqtı ańlaw sıyaqlı insanıy pazıyletler dep esaplaǵan. Bulardı adamnıń ruwxıy dúnyasınıń mángilik mazmunı bálent kórsetkishi dep bahalap biziń babalarımız ózin bilmew, óz xalqın bilmew nadanlıq dep tastıyıklaǵan.

Babalardıń kórsetiwinshe adamlar úsh túrli boladı. Birewler biledi, biletuǵınlıǵında biledi. Bul jaqsı dana adamlar. Bulardı sıylaw kerek. Endi birewler bar, ol biledi, biletuǵınlıǵın bilmeydi. Bulardıń óziniń biletuǵınlıǵına ózin isendiriw, óziniń, kúshin ózine bildiriw kerek. Bular jaqsılıqqa bet alıwshılar. Bulardı xoshametlew kerek. Endi bir toparları bar, olar bilmeydi, bilmeytuǵınında bilmeydi. Bular qáwipli nadan adamlar. Olardan qorǵanıw kerek. Sonıń ushın da xalıq nadanlıqtı qaralap ózin ózi biliwdi, bilimdi iyelewdi, mánili bolıwdı, mazmunlı sóylewdi tiykarǵı áhmiyetli másele retinde kóterip, násiyxat berip «háddińnen aspa», «qáddińe baq» dep úyretip ózińdi bil, halıńa qara degen talaplardı kúndelikli tárbiyada paydalanıp otırǵan: «Ayaz halıńdı bil, Qumırısqa jolıńdı bil» degen usınnan qalǵan.

Xalqımız: «Dana menen zindan ishinde de xurram. Nadan menen hátte bostanda - da jáhánnem» dep túsindirgen.

Sebebi aqıldın tiykarında san mın láchkerler ala almağan qorǵanlardı alıwǵa boladı. Bul haqqında Amir Temur babamız óziniń tuziklerinde bılay degen: «Júz mın atlı ásker qıla almağan isti bir tuwrı shara menen hámelge asırıw múmkin».

Mısalı aqıldın sózdiń kúshi menen adamlardı hásretlerden qutqarıw múmkin ekenligin xalıq awzındaǵı mınaday ápsanadan kóriwge boladı.

Bir kúni Iskender Zulxarnayınınıń súyikli hayalı awırıptı. Oǵan ne bolǵan eken? ne em kerek? dep Iskender hayalınan sorasa; Patshayım meniń awırıwımnan jazılıwım ushın seniń pármanıń menen dúnyadan barlıq quslardı jıynap olardıń jilik mayın shaǵıp jewim kerek eken. Sonı orınlawındı sorayman depti. Qustıń tilin bilgen jerdiń astı ústi hám barlıq tiri jánwarlardıń patshası Iskender bunnan keyin barlıq quslardı jıynawǵa hámir etipti. Quslar jıynalsa ishinde bayıwlı joq bolıp shıǵıptı. Bayıwlı qayda dep búrkitten sorasa bilmeymen xabar ayılǵan edi depti. Patsha onı tawıp kel dep, qáhár menen tapsırma beripti. Búrkit din aspanǵa shıǵıp ján-jáqqa qarasa bayıwlı bir góne tamnıń diywalında otır eken. Dárriw Iskenderdiń aldına alıp kelipti. Iskender bayıwlı jora nege kelmey atır ediń, gápińdi ayt degende, bayıwlı keshirsrsiz men bir esaptı shıǵaraman dep irkilip kalıppan depti. Ne esap ol dese. Men dúnya adamları arasında ólisi kóppe? tirisi kóppe? Erkekleri kóppe? hayalları kóppe? degen sorawǵa juwap izlep oylanıp otırıp keshigip qalıppan depti. Ayt onda qalay sheshtiń qaysı kóp eken degende, patshayım esaplap qarasam dúnyada tiri adamlar kóp eken. Eger olardıń arasındaǵı kún shıqqansha uyıqlaytuǵın adamlardı da óliler dep esaplasaq onda óliler kóp bolıp shıǵadı depti. Al erkekler kóppe hayallar kóppe eken depti ol. Esaplasañ dúnyada erkekler kóp eken, Eger hayallardıń tilin alatuǵın erkeklerdi de hayallar dep esaplasañ onda hayallar kóp eken patshayım depti. Sonda Iskender haw bala onda biz hám

hayallar qatarına kirer ekenbiz dep hayalınıń sózin orınlamay quslarǵa ruxsat berip qaytarıp jibergen eken. Solay etip bayıwlınıń aqıllıǵınan barlıq quslar ólimnen aman qalǵan emish.

Etnopedagogikada aqıldın káni retinde Jiyrenshe sheshenniń sózlerin balalarǵa túsindiriw hám sóylep beriw arqalı aqılıqqa tárbiyalaǵan.

Xalqımız balalarınıń tárbiyasında esirese qazlardın tárbiyasında aqıldın ádeptiń rolin joqarı bahalaǵan. Aqılsız qız shańaraqtıń sorı bolıp qoymastan, eldi bildiretuǵın urıs janjellerdiń sebebi, awızbirshilikti buzıwdıń tiykarı dep esaplaǵan. Bunday máselede aqıl-ádeptiń mısalı retinde Alpamıs dástanındaǵı Gúlpارشınıń xannan hám biyden onı aytırıp kelgen jawshılarǵa bergен sheshiminiń úlken tárbiyalıq áhmiyetin kórsetken. Onıń:

Xanınada tiymeymen
Biyinede tiymeymen
Xanǵa tiysem qaynaǵa
Biyiniń keler kewline
Biyge tiysem qaynaǵa
Xanınıń keler kewline
Xasań baytal eki ayǵırdı
Ash etedi degen naqıl bar
Jurttı gezgen sallaqı
Endi eki boldı degen
Ístanat keler bizlerge» -

degen aqıllıǵı menen at bayraqqa basın tigip awızbirshilikti, tatıwlıqtı adamgershilikti hám mesinen joqdrı qoyıp eki tárepti kóndirgenligin hámmege úlgi etken. Biziń klassikalıq ádebiyatımızdaǵı «Aqılsız, ádepsiz qızdı maldı berip alıp bolmas» dep isendiriwde tárbiyaǵa paydalanǵan.

Aqıldıń, dáregi bilim. Adamzattıń keregi tek bilim menen tabılǵan. Onıń insan retindegi ullıǵıda onıń, bilimliginde Oqıw - aqıl menen bilim iyesi bolǵan hár qanday adam abroylı. Oqıw qayda bolsa ullılıq bolar, Bilim qayda bolsa tirishilik bolar» degen xalqımızdıń danaları. Bilim bul adamnıń jılawı, onı barlıq jaman nárseden tıyıp turadı. Sonlıqtanda xalqımız bir degende ne jaman, Bilimsiz ósken ul jaman» dep tolǵanıp onıń jılawsız ketetuǵınlıǵına, tártipsiz bolatuǵınlıǵına nalıǵan. Xalıq bilim iyesinin óz maqsetlerine jetetuǵınlıǵına tilekleriniń orınlanatuǵınlıǵına isenip aqıllı adamlardıń tási bolsa elde húrmetlenip hám ázizlenip turatuǵınlıǵın jaqsı túsinip balalardı ilimge shaqırǵan.

Xalqımız balalardı tárbiyalawda aqıldı tájriybe menen baylanıstırǵan. Tájriybe tiykarında aqıldı tolısatuǵınlıǵın kóbeyetuǵınlıǵın úyretken. Ol: «Altın otta, jigit sawashta belgili», «Jer aydasań gúz ayda, gúz aydamaşań júz ayda» degen sıyaqlı násiyxatlardı tájriybeden shıǵıp aytıw menen birge barlıq is aqılǵa mıtáj, al, aqıl bolsa tájriybege mıtáj dep úyretip, «Kóre kóre kósem bolar, sóyley-sóyley sheshen bolar» dep tastıyıqlaǵan. Qaraqalpaq xalqı bala tuwılǵannan baslap aqıl-oyın oydaǵıday qalıplestiriwdi oylap dáslep háyyiw aytıp bala sezimin oyatıp keyin oylaw, sóylewin rawajlandırıw ushın hár qıylı usıllar qollanǵan. Onıń ushın jumbaq jańıltıw, sanamaq, ertek, ańızlardı unamlı paydalanǵan. Olar ilimdi, bilimdi húrmetlep onı ot bası, oshaq qasında otırıp túsindirgen hám aqıllı bolıwdıń tiykarı oylaw hám pámlaw ekenligin uǵındırıp otırǵan.

Balanıń aqıl tárbiyasında erteklerdiń áhmiyetin xalıq joqarı bahalaǵan. Ertelderdiń ishinde balanıń qıyalın, bola jaǵın elesletetuǵın keleshekke isenim menen qarawǵa tárbiyalaytuǵın ertekler oǵada kóp.

Sonday-aq, xalıq pedagogikasında da ańızlar sheshenlik sózler, laqqılıq gápler, naqıl-maqallar hám júyeli sózlerdi balalardıń aqıl parasatın rawajlandırıwǵa keńnen qollanǵan.

Juwmaqlap aytqanda xalqımız aqıl adamǵa barlıq waqıt jaraǵı, joldası, dostı, al mal dúnya bolsa adamdı bir kún taslap ketetuǵın biyopa miymanı dep esaplaǵan. Olar puldı jumsasań azayadı, aqıldı isletseń kóbeyip baradı dep túsindirgen. Sonıń tiykarında jaslardıń arasına hár sapar bilim jaqsıma, baylıq jaqsıma degen sorawlardı berip olardıń juwapların tańlap otırǵan. Aytayıq

Bilim artıq pa baylıq artıq pa? degen sorawlardı berip keyin olardıń juwapları menen bilimniń áhmiyetin túsindirip otırǵan.

1. Bilim artıqk, óytkeni ol seni baǵadı, Baylıqtı sen bagasań.
2. Bilim artıq. Ol dostıńdı kóbeytedi, al baylıq bolsa dushpanıńdı.
3. Bilim artıq. Sebebi ol izlegen sayın kóbeyedi, jumsaǵan menen azaymaydı. Al baylıq bolsa jumsaǵan sayın azayıp baradı.
4. Bilim artıq. Sebebi onı urıdan saqlawdıń qájeti joq, al baylıqtı urıdan saqlaw gerek.
5. Bilim artıq. Ol kóp bolsa, seni el-jurt húrmetleydi, al baylıq kóp bolsa onı qızǵanadı.
6. Bilim artıú. Sebebi oǵan esap kitap júrgizbeyseń. Al baylıqtı esaplap otırıw gerek.
7. Bilim artıq. Ol kóp bolǵanı menen irip-shirip buzılmaydı. Al baylıq bolsa iriydi, shiriydi bir jut bolsa, joq boladı.
8. Bilim janıńdı bayıladı. Al baylıq jan dúnyańdı shekleydi, joldan shıǵaradı.
9. Bilimli adam ornı menen sóyleydi, al baylıq maqtanshaqlıqqa alıp keledi degen juwaplar júdá ájayıp sózler bolıp esaplanadı.

Xalqımız bilimliliğin tiykarında el-jurttıń táǵdirin sheshken. Bilimli dana basshıardı ardaqlaǵan. Basshı bilimli, aqıllı bolsa óz átirapına da ózine qusaǵandı jıynap elin gúllendiredi, bayıtadı. Bilim sizge tórden orın berse kór, onda tór esik bolar, esik bolsa tór» degen danalardıń, pikirlerin esapqa alıp, eger aqıllıǵa orın esikten tiyissede usı esik tórden de bálent boladı, sebebi oǵan kórsetetuǵın húrmet izzetgin tiykarı onıń bilimli ekenligi shubxasız dep úyretken. «Aqıllı adam tiriliginde sonday bir is qıladı, ol isi ólgennen keyin hám tiriler qatarında alıp júredi» Demek sonnan shıǵıp aqmaq adam tirisinde de óliler qatarında júrese, aqıllı adam ólgennen keyin de tiriler qatarında júredi dep úyretken. Sonıń ushın da xalqımız tárbiyalıq dárek retinde jaqsı adamǵa eskertkishler qoyǵan. Shayırlar olar haqqında qosıqlar jazǵan, bulardıń hámmsi jaslardı tárbiyalaw hám solarday aqıllı bolıwǵa qaratılǵan úndewi bolıp esaplangan.

1.2. Aqıl filosofiyası

Adamlardıń haywanlardan ayırmashılıǵı onıń aqıl-parasatında. Sebebi aqıl, baxıt ǵáziynesindegi saqawat esiginiń gilti bolıp esaplanadı. Dúnyadaǵı eń jaqsı nárselerge iye bolıw aqıl hám pámge tiyisli. Hár bir adam aqıl oyǵa iye bolıp ilim, óner úyreniwge umtılsa, ol óz tilegine jetedi! Hár bir istiń óz sebebi boladı. Hár sebeptiń óz sebepshisi hám hár bir sebepshiniń mákanı hám waqtı bar, onı biliw ómirdi uzartadı, dáwletti uslaydı.

Jetpis jıldan aslam uaqıt, biziń barlıq mektebimiz tek oqıw menen aylanıstı. «Oqı, oqı, jáne oqı» degen menen, oqıwı shaymalanıp, bilimi joqarı, adamgershiligi tómen adamlar kóbeyip ketken edi. Aqılǵa kewil bólinbedi. Belgili grek filosofı Geraklit: «Kóp bilimlilik aqılǵa úyretpeydi» degenindey, kóp bilgen, hátteki entsiklopediyalıq bilimi bar kisini asa aqıllı dew qıyın. Házir elektron esaplaw mashinaları payda boldı. Olardıń bilimin adam tili menen jetkeriw múmkin emes. Onda eliw tomlıq entsiklopediyanı bir shırıp qutısındaǵıday mashınaǵa sıyǵızadı. Olardı júdá aqıllı dep bolmaydı: Álbeste bilim kúsh, adamǵa xızmet etedi, lekin adamdı joq qılıp ta jiberedi.

L.N.Tolstoy: «Bilim maqset emes-qarıw» degen edi. Házirgi uaqıtta da bilimdi tek maqset etip, onıń mánisine túsinbey júrgen adamlar az emes. Sonlıqtan olar shala iyelegen bilimge iye bolıp, onısı keyin iske aspay, qıyın jaǵdaylardı basınan keshiriwde.

Al, aqıl bolsa ámeliy xızmet penen baylanıslı bola otırıp, hár bir adamǵa dúnyaǵa keń kewil menen, hadal júrek penen, ıssı sezim menen qarawǵa, adamnıń táǵdirine, jámiyettiń rawajına barınsha názer awdarıp, oǵan úles qosıwdı talap etedi.

Demek aqıl hár bir adamdı jámiyettiń qaynaǵan qazanına qaray jeteleydi hám adam sol qazannıń qaynawına túsedı. Onı kórgen hám órnek alǵan kisi

aqılǵa iye bolıp, onıń mángilik joldasına aylanadı. Sonıń ushında orıslar «Lipaslarına qarap kútip aladı, aqılına qaray uzatıp saladı» dep tastıyıqlaydı.

Demek aqıl kúsh hám qural. Lekin ol kóregenlikke ósip jetpes aldawdıń usılı bolıp ta ketiwi múmkin. Belgili gumanist, akademik D.İ.Lixachev mınaday deydi «Kóregenlik (mudrost`) bul qayırlılıq penen qosılǵan aqıl. Aqıl qayırlılıqsız hiyle (xitrost`). Hiyle kem-kemnen shıyqıldap qaladı hám ertemekeshpe sol hiylekerdiń ózine qaytadı. Sonlıqtan hiyleker jasırınıwǵa májbúr boladı. Kóregenlik hámme waqıt ashıq hám isenimli. Ol basqanı aldamaydı heshkimdi satpaydı. Kóregenlik qayırlı at, bekkem baxıt, uzaq jas alıp kelip ǵarrılıqta hám mesinen de bahalı, appaq hám qıynamaytuǵın hújdandı tárbiyalaydı»¹.

Aqıl qızbashılıqtıń qarsısı. «Ashıw-dushpan, aqıl-dos», dep xalqımız durıs aytadı. Ashıw menen islegen islerden keyin adam pushayman jeydi. Sonıń ushın «Ashıw aldında, aqıl keynińde keledi» deydi danalar.

Ashıw, yamasa ǵázepleniwshilik ruwxıy tamannan da eń jaman hám zıyanlı tásir. Sebebi ǵázep adamnıń qanın qızdıradı, deneni titirkendirip, eriksiz háreketke ákeledi. Sonıń ushın bul qásiyetten saqlanıp, bolar-bolmas nárselerge ǵázeplene bermew durıs boladı.

Ashıwlanıw geyde adamnıń erkinen ǵárezli de emes. Lekin onnan ózin irkiw, oǵan erk bermew ózińdi uslap, parasatlı bolıwǵa talpınıw ájayıp ádeplilik. Ol adamnıń salamatlıǵına paydalı. Temperamenti basım, júykesi hálsiz, kúyip-janıwshı adamlar, hámme waqıt quwatı az awqatlar jep, suwıqqanlıqqa áhmiyet berip, qandı qızdıratuǵın ótkir nárselerden bas tartıwı kerek, desedi shıpakerler.

Adam qalay aqıllı boladı. Hákim Ulıqpannıń násiyatlarında: Eger aqıllı bolǵın kelse, hikmat úyrenkil, aqıl hikmat penen erjetip ósedı. Aristotel`

---

¹ D.N.Lixachev (Pis`ma o dobrom i prekrasnom. Moskva «Detskiy mir» 1988 j. 113-bet)

danışpannan: «Aqıldıń kúshi neden ibarat» dep soraptı. Danışpan: «Bárshe adamnıń kúshi awqattandur, aqıldıń kúshi bolsa hikmetdendur»-dep juwap beripti.

Adamnıń aqlı on nársede kórinedi deydi danalar. Olar birinshideń adamlarǵa álpayım hám názik mámle etiwde, ekinshiden: óziniń kim ekenligin bilip soǵan baylanıslı hámel qılıwda, úshinshiden: adam shaxlarǵa xızmet etip olardıń tilek ármanların orındawda, tórtinshiden: óz sırların dosqa bildiriw hám bildirmewdi biliwde. Besinshiden: óziniń hám basqalardıń sırın saqlawda, altınshıdan: shaxlar sarayında saq bolıp, shiyrin til menen saray adamların qolǵa ala biliwde, jetinshideń tildi tıyıp artıq sóylemewde, segizinshisi: májilislerde tınısh, úndemey otırıwda, ádep etip soralmaǵan nárselerdi aytpaw hám pushayman jegizetuǵın sózlerdi tilge alıwdan saqlanıwda, toǵızınshıdan: qáteńdi birden moyınlap, keshirim sorawda, onınshı: birewdiń isine aralaspawda, basına paydası joq sóz sóylemewde.

Aqıldıń qarsısı nadanlıq. Platon bılay deydi: «Heshnárseni bilmeytuǵın jáne bir nárseni bilgisi kelmeytuǵın adam júdá jaman adam, onıń boyına usı eki kesel uyalǵan». Al, Sokrat «Bilmegen masqara emes, bilgisi kilmegen uyatsızlıq» dese, biziń xalqımızda soǵan uqsas awır ǵargıs` «Óziń bilmegeyseń, bilgenniń tilinde almaǵaysañ» dep keltiredi.

Belgili filosof Jan Dyuklo bılay deydi «Nadanlıqtıń úsh túri bar, birewi dım bilmew, ekinshisi-jurt biletuǵındı jaman biliw, yaǵnıy bilemen dep ǵoddaslaw, úshinshisi biliwge keregi joq nárselerdi biliw».

Bul máselede Platon taǵı bılay deydi «tap taqır nadanlıq jamanlıq emes shala meńgerilgen bilimdi shaymalay beriw oǵada jaman».

Rasında da házir «kóp biletuǵın» nadanlıq penen birge jalǵan bilimpazlıq payda bola basladı. İ.Kant: «jalǵan bilimpazlıq nadanlıqtan da jaman. Nadanlıq

qurı jer onı ońlap tuxımdı sebiwge boladı. Al jalǵan bilimpazlıq tamırlasqan haram shóp basıp ketken dala, onı otap jónlew múmkin emes dewge boladı?» degen edi.

Demek nadanlıq penen birge jalǵan bilimpazlıq ushlassa onı filosofiyada «belsendi nadanlıq» dep ataydı hám onı qaralaydı. Belgili Í.Gete «Belsendi nadanlıqtan qorqınıshlı hesh nárse joq. Ol jónsiz sınaydı, bilemen dep sayraydı, ótken tarixımızda iske asarlıq heshnáres joq dep dawırıq saladı» dep durıs kórsetedi.

Ulıwma nadanlıq tek adamǵa ǵana emes, jámiyetkede zıyan. Sonlıqtanda A.Í.Gertsen Rossiya haqqında XIX-ásirde bılay degen: «Biziń jarlılıǵımız biziń nadalıǵımızdan, biziń nadanlıǵımız biziń jarlılıǵımızdan». Shınındada xalıqtıń artta qalıwınıń tiykargı sebebi onıń nadanlıǵınan, olaqlıǵınan hám ruxiyatınıń tómenliginen.

Adamlar aqıllı bolıwı ushın ilimdi iyelewi kerek. Kúnniń jer júzin jaqtırtqanı hám álemge máńgi ómir baǵıshlaǵanı sıyaqlı, ilim de júrekti nur menen jaqtırtadı, kewildi ósiredi, tájiriybeni asıradı. İlim tájiriybeleriniń shıpalı dári-dármanları adamlardı awır nadanlıq keselliginen qutqaradı. Bilim aǵashınıń miywası aqıl-parasat, adamlarǵa ǵamxorlıq.

Bilimli bolıw hám mesinen burın adamnıń ózi ushın, óz húrmetin asırıw, basqaǵa izzetin kórsetiw ushın kerek. İlim tek basqalarǵa úyretiw ushın ǵana úyrenilgen bolsa, onnan adamnıń ózi payda kórmese, onıń áhmiyeti bolmaydı. Sebebi danalardıń aytqanıday, adam ilim hám dúnya maldan áwele ózi paydalanıp, keyin basqalarǵa úlestirip beriwi kerek. Jaqsı nátiyje bergen jańalıqlardı, tájiriybelerdi áwele ózińe, keyin basqalarǵa engiziw zárúr, sonda onıń aqılı artadı, abırayı ósedi.

Sonlıqtan Quranı Karimde «Alımnıń uyqısı, nadannıń ibadatınan artıq» delingen. Aqıllı adam qılatuǵın istin keyni ne menen ayaqlanatuǵının kóz aldına

keltiredi. Yaǵnıy eń dáslep esikke kirmesten burın onnan qalay shıǵıwdı oylap alıw aqıllılıqtıń belgisi.

Belgili allama Abdulqádir Nuriy bılay deydi «Aqıl insan ushın eń joqarı zárúrliktiń biri. Aqıl menen zatlardıń sırı hám negizleri úyrenilip, ilim hám bilim iyelenedi, kásip payda boladı. Bir hákim aytadı: «Aqıl júrek ishindegi nur, bul nur menen haq hám nahaq bilinip alınadı». Basqa hákim aytadı: «Aqıl óz iyesin dúnyanıń hár qıylı apatlarınan qutqaradı», jáne bir hákim aytadı: «Aqıl jannıń ómiri, al jan bolsa, deneniń ómiri». Taǵı bir hákim aytıptı» «Kisiniń nápsi aqılınan ústem bolsa, onday adamnıń haywannan parqı joq. Demek deydi ol: İlim iyelew jolında bekkem turıwdan góre jaqsıraq is joq. Sebebi ilim kisini izzet hám abırayǵa jetkizetuǵın qural bolıp esaplanadı.

Aqıl hár bir xalıqtıń ruwxıyatı menen baylanıslı. Ruwxıyat sol atam zamannan beri payda bolıp, kúni búginge deyin óziniń tásirin saqlaǵan qádrıyat. Biz totalitarizm dáwirinde xalqımızǵa tán usı ruwxıy ózgesheliklerdi joǵalta jazlap, aqıldan da aljasa basladıq. Sebebi aqıl-oy degenimiz ruwx, ruhiyat. Belgili Gegel` «Ruwx filosofiyası» degen miynetinde «ruwx haqıyqattıń tikkeley ózi bolǵanlıqtan adamlardıń adamgershilik ómiri. Ol talay zamanlardı bastan keshiredi. Zamannıń ózgeriwi menen ruwxıy túskinlikler ruwxıy kóterińkilikler bola beredi» degen edi.

Bul durıs pikir edi. Keshegi hákimshil-admenistrativlik zaman siyasatı biziń ruwxıylıǵımızdı oysıratıp ketti. Sonıń ushın biz házir aqıl-oydıń kúshinen shıǵa otıra, onıń ıǵbalında ruwxıyatımızdı jańlandırıp qayta tiklep ulıwma progresske, ayaq qosıwımız kerek. Sonlıqtan da húrmetli birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimov ruwxıy tikleniw bul páklenip, ótken ruwxımızdı basqan musallatlardan qutılıp, joqarı ruwxıyatqa jetiw ekenligin tınbastan tastıyıqlaydı. Solay etip biz jaslarımızdı bizden de bilimdan bizden de shaqqan bolıp, hár

qanday jaǵdaylarda basqa ellerdiń azamatları menen teńdey turıp uájlesetuǵın etip tárbiyalaw kerek, dep úyretedi.

Ata-babalardıń turmısınan ibrat alıp, olardıń tájriybesinen paydalanǵan adam aqıllı esaplanadı. Ózim bilemen, deytuǵın adam hámme uaqıt mashaqattıń ishinde boladı. Hár bir zıyanlı nárseden bir paydalı nárese shıǵadı. Lev Tolstoy bılay deydi: «Adam óziniń hár bir kórgen zıyanın baxıtsızlıq, dep esaplamasın. Sebebi ol onıń haqıyqat baxıtınıń shın baslaması bolıwı da múmkin». Eń jaqsısı basqalardıń kórgen zıyanların názerde tutıp, olardan paydalanıw hám úlgi alıw kerek. Eger saǵan táǵdir limondı inam etse, sen onı limonadqa aylandırıwıń kerek. Sebebi adamnıń eń bir ájayıp qásiyetleriniń biri minustı pluske, yaǵnıy ashshını dushshıǵa aylandırıw. Bul joldan barmaǵan adamlar kúnnen kúнге jeńiliske ushraydı, hám aqırında tájriybeden sabaq alıp tuwrı jolǵa túsip alǵansha ólim waqtı da kelip qaladı. Kimde kim pursattı qoldan berse, háreket etip bir isti ámelge asırıw ornına jalqawlıq qılsa, durıslıǵa gúman, yamasa ótirik gáplerdi tuwrı dep esaplasa, olardı basqalarǵa aytıp júirse, ótirikshiniń ótirigine isense, óz táreptarların buzaqı adamlardıń sózine erip renjitse, onı aqılsız adam dewge boladı.

Aqıllı adamlar pás hám jaramas ortalıqqa túsip qalsa, onnan tez qutılıp shıǵıwǵa háreket etedi. Kimde kim soqırlarsha biymálim jolǵa atlansa, xalıqtıń baratırǵan jolınan uzaqlassa hám qanshama kóp júirse sonshama adasa beredi. Eger bir adamnıń kózine shóp tússe, onı alıp taslamay, áhmiyetsiz bir nárese dep esaplap kózin uwqalay berse, ol pútkilley soqır boladı. Aqıllı adam kóptiń rayı menen esaplasıp, soǵnn isenedi, biraq sonıń menen birge, aqıllı hám tájriybelilerdiń sózlerine de qulaq salıwı kerek. Aqıllı adam ózine rawa kórmegendi basqaǵa da rawa kórmewi zárúr. Sebebi hár istiniń óz sıylıǵı bar, uaqıtı kelgende, álbette, aqıbeti málim boladı.

- Sonlıqtan da xalqımız «Qıya basqan adımıń qırıq jıldan keyin de belgili boladı», yamasa «Qaytar dúnya» dep durıs aytqan. Olay bolsa kisige jamanlıq etip, sırttan satıp, ózi atsız qalıp, domalaq xatlar jazıwshılar da túbinde belgili bolıp, óz isine pushayman jeydi. Aqılsızlıqtan islegen «sońǵı pushayman, ózińe dushpan» deydiler.

Demek, adamnıń hár bir islegen isi aqıl parasattıń júzesinen bolıwı kerek. Óziń jaqsı bilmegen hám jaqsı túsinbegen zattı basqalarǵa úyretiwge bolmaydı. Parasatlılıq ótken iske salawat dep qarap, onı túsinip, moyınlaw, ol baxıtsızlıqtı jeńiw ushın joqarǵı qádem. Shıdamsızlıq, biytaqat sezimler adamdı sharshatatuǵın jaǵday. Boları bolıp boyawı sıńıp ketken nárselerdi eske qayta-qayta alıp pushayman jey berseń ol ezbelikke jol qoyǵanlıq bolıp, ol ózinniń júykene tásir etip qoymastan, dógeresine de jaǵımsız jaǵday tuwǵızadı.

Alımlardıń aytıwına qaraǵanda, gipertoniya keselligi menen awırǵan adamlardıń eń tiykarǵı qásiyeti ókpeshillik eken. Birdeyine giyne tutup júrgen adamlardıń qan basımı joqarı boladı hám júrek awırıwına duwshaker keledi. Xalıq awzında eskiden kiyatırǵan «ashıwlanıwǵa uqıpsız adam-aqmaq, al ashıwlanıwdı ózine rawa kórmegen adam dana» degen sóz bar. Sonlıqtan da dushpan menen esaplasıwǵa da urınbaw kerek, sebebi ol adamǵa qımbatqa túsedı.

Qayǵı-uwayımǵa beriliw de aqılǵa tuwra kelmeydi. Kerisinshe dógereske qalay jaqsılıq islewdiń jolın oylana bergem hám adamlardı quwanta beriwge umtılıw aqıllılıqtıń kórinisi. «Jaqsılıq is degenimiz,-deydi Muxammed payǵambarımız,-bul birewdiń kewlin xoshlap, mıyıq tartatuǵın múmkinshilikti ańlatadı». Jaqsılıq etiwdege maqset adamdı ózi tuwralı oylawdan azat etedi, qayǵı-ǵamın, biytaqat sezimlerden qorǵaydı. Birewlerdi baxıtlı etiw arqalı óziniń aqıllılıǵın kórsetedi.

II-bap. Adam turmısındaǵı aqıllıqtıń dárejesi

2.1. Aqıllıq hám bárkamal insan

Aqıl – adamzattıń rawajlanıwınıń jemisi, tárbiyanıń tuwındısı, bilimniń nátiyjesi. Ol insannıń joldası, tábısı hám baxtına jetkeretuǵın dárwazanıń gilti. Onıń áhmiyetin xalıq erteden-aq túsingen hám hár saparı balalarına «balam, aqıllı bol» dep násiyhatlaǵan. Sebebi olar aqıldı ómirdiń saqshısı, basınıń amanlıǵı, ósiwdiń tiykarı dep esaplap, aqıllı balalarǵa isenip, olardan ǵam jemegen. Xalıq jaslardıń ómirde jol tabıwı aqılǵa baylanıslı dep túsindirip, aqılsız ayaqtıń júriwi nátiyje bermeydi. «Qarındı toydırıw ushin áweli bastı toydırıw kerek» dep tárbiyaláǵan. Xalıq tárbiyasında aqıllı adamnıń pikiri tereń, erki kúshli, ózi ádalatlı boladı dep úyretip, «Bilegi juwap birdi jıǵadı, bilimi kúshli mıńdı jıǵadı» dep, aqıllı basshı «qara qıldı qaq jarıp» tórelik beredi dep úyretken. Onıń qılǵanın júz nadan da qıla almaydı dep bahaláǵan.

Xalıq aqıllı adamlardı basına kóterip sıylaǵan, olardıń barǵan basın danalıq, danıshpanlıq dep úyretip, aqılsız adamlarǵa aqılı zayıp, aqmaq, awısh, sada, sáwselim, máńgúr, nadan degen sózlerdi qollanıp, aqılı kemislik dárejesine qaray ol terminlerdi paydalanıp otırǵan. Bulardıń parqın qaraqalpaq xalqınıń belgili danıshpanı !jiniyaz Qosıbay ulın

«Aqıllı menen aqmaqtıń sorasań parqın,

Aspan hám jer arası onnan kóp jaqın», - dep kórsetken.

Sonlıqtan xalıq «Aqıllı dushpannan emes, aqmaq dostan qorıq» dep úyretken.

Ótmishte xalıq hámme waqıt aqıl tárbiyasına úlken itibar bergen hám aqıllı bolıwǵa shaqırǵan. Ol adamǵa ne jumıs isleseń de eń dáslep oylap alıp, onı jolǵa salatuǵın yamasa, kerisine ketse quwatın qaytaratuǵın shara ilajlardı bilip,

másláhátlesip, onnan keyin iske kiris dep úyretken. «Suw kórmey etik sheshpe», «sheshingen suwdan tayınbas» degen maqallar usılarǵa baylanıslı shıqqan.

Xalıq jaslardıń aqılǵa jetiwi ushın jeke órneklerdi kórsetken. !meliyatta qasına ertip júrip, tárbiyalıq tásir jasaǵan. Awızeki ádebiyatın, atalar sózin, ótken allamalardıń hikmetlerin, babalar ádebiyatın, diniy wásiyatların keńnen paydalanǵan.

Biz usı jumısta olardıń geyparalarınıń xalqımız ushın qalay paydalanılıp, jaslarǵa qalay úyretkenligin, áhmiyetin yadta saqlawdı násiyhat retinde tuydırǵanlıǵına toqtaymız. Aytayıq, adamlardıń waqıyalarǵa mán berip, ózinshe hár qıylı oylardı bildirip, ózinshe bahalawın, geyparalardıń adamlardı áytewir nárseden sınap-minep jónsizlik kórsetetuǵının, al hár kim óziniń sheshimi menen, erkin oylılıǵı menen jasay beriwın túsindirip, «İyt úredi, kárwan júredi» dep túsindirgen. Ustazlar adamlardıń waqıyalarǵa bahasınıń qanday bolatuǵının kóregenlik penen bılay úyretken. Bir usta shákirtine` «Qáne, balam, bir eshekke ekewmiz mingesip, kóshege shıǵamız hám adamlardıń pikirlerin tınlaymız» dep kóshege shıqadı. Shıqsa, adamlar` «Mınalardıń ekewi birden mingesip, qurttay eshekke obal qılıp baratırǵanın qarań» dep gáp qılıptı. «Endi eshekti sen min, men jetekleyin», - deпти ustaz. Onı kórgen adamlar «Mına balanı qarań, uyalmay ákesindey adamǵa eshekti jetekletip, taltayıp baratır ǵoy», - dep kústanalaǵan. «Al endi men eshekke mineyin, sen jetekle, onda adamlar ne der eken», - dep oylasadı. Onda da adamlar ustazdı «Shappattay balaǵa obal qılıptı», - dep bahalaǵan. Sonnan ustaz «kópshiliktiń sózin tıńla da óz bilgenińdi isle» dep úyretipti.

«Atalar sózi – aqıldıń kózi» dep túsindirip, úlkenlerdiń násiyatın, hikmetli sózlerin qatıqulaqlıq penen tıńlawdı tapsırǵan. Babalarımız aqıllı adam ádeplilik penen sóyleydi. Birew jamanlıq etse, oǵan qaytıp jamanlıq islewdi ózine ráwa

kórmeydi. Sóylegende xalıqqa paydalı sózdi aytadı, dep úyretip, sonday bolıwdı jastan sanaǵa síndiriwdi wazıypa etip belgilegen hám kewline túydirgen. Sonıń ushın da «Túygen aqıl bolmasa, túrtken aqıl ne boladı» degen printsipti basshılıqqa alǵan hám aqıllı sózlerdi balanıń oy-pikirine azıq qılıp, onıń kúndelikli is-háreketin basqaratuǵın hyile, ádiske aylandırǵan. Balalarǵa sada, awısh bolǵan aqılsızlıqtıń alamatın bılayınsha túsindirgen. :ylengenge shekem bolajaq qalınlıǵın kóre almay, sóylespegenligin esapqa adıp, bir sada jigitke` «Toydan keyin abayla, kelinshegiń birinshi kúnnen-aq awzıńa shóp ólshep almasın» degen násiyhattı, yaǵnıy sırındı shashpa, aqılsızlıǵındı bildirme degen sózdi tikkeley túsiniń, kelinshegi menen ushırasqan birinshi tünde-aq oǵan «Qolında jibiń joq pa? Awzımdı ólshep alaman dep oylama» dep gáp baslaǵan eken degen sıyaqlı xalıq awzındaǵı sadalıq sózlerdiń nadanlıǵın túsindirip barǵan.

Ne ushın, «atalı sóz», «atalar sózi – aqıldıń kózi» dep aytıluwın bılayınsha túsindirgen Adamǵa aqıl atadan balaǵa miyras boladı. Eger adam dúnyaǵa shıǵıwdan aqıllılıq islerdi ózi tawıp ala bergeninde, yaǵnıy hámмесin basınan baslaǵanında, jámiyette hesh bir rawaj bolmas edi. «Ata kórgen oq jonadı, ene kórgen ton pishedi» dep bunı túsindirgen, yaǵnıy atanıń jetisken tabısın bala alǵa rawajlandıradı, kóbeytedi, jetilistiredi. Onıń ushın atalardıń da aqıllı bolıwı talap etiledi, - dep úyretken. Sonıń ushın da húrmetli Prezidentimiz İ.A.Karimov házirgi kúnniń ózinde de «áwladlarımız bizlerden de aqıllı, bizlerden de sawatlı, bizlerden de jetik bolsın» degen shaqırıqtı hár saparı ortaǵa taslaydı.

Atalar sózinde birewler baxıtsızban, birewler dáwletsizben, birewler perzentsizben dep nalıytuǵınlıǵına qarap, Alla tala ádil, ádilliktiń, ullılıqtıń nıshanası. Onıń eń bir ádilligi adamlarǵa aqıldı úlestiriwi. Sebebi hesh kim aqılım az dep nalımaydı degen sheshimnen shıǵıp, adamnıń aqıllılıǵı sırttan

qaraǵanda belgili boladı. Onıń is-háreketinen, sóylegen sózinen kórinedi dep esaplaǵan. Belgili danıshpan Aflatunnıń kórsetkeni sıyaqlı, «Aqılsız adamdı eki sıpatınan biliwge boladı` birewi ol paydası joq sózlerdi sóyleydi, ekinshisi kisiniń isine aralasadı» degen sózlerin esapqa alıp, «eń bolmasa úndemey otr, otırspanıń bir shetinde bolasań», jónsiz kóp sóyleseń, «mıjıq» degen at alasań hám qatardan shıǵıp qalasań, sóziniń «pátiwası joq» degen bahaǵa sazawar bolasań dep úyretken. Birewdiń jumısı menen isiń bolmasın, izinde óziń bir bálege qalasań, «Erli-zayıplınıń arasına esi ketken túsedı» dep zinhar tastıyıqlaǵan. Usıǵan baylanıslı «Ózimdiki degende ógiz ara kúshim bar, kisinike degende meniń qanday isim bar» dep esaplawdı úyretken.

Atalar sózinde baxıtqa jetiwdiń hám onı uslap turıwdań birden-bir jolı aqıl dep esaplaǵan. Olar «aqıllı adam sonday adam, ol qıyın jaǵdaylardan ańsatlıq penen qutıladı. Al dana adam sonday adam, ol hesh waqıtta qıyın jaǵdayǵa túspeydi» dep úyretken.

Aqıllı adam bir sózdiń ózine túsinedi. Ezbeley, qaytalay bermeydi, kóp sóylep, kisiniń mazasın almaydı. Sonlıqtan xalıqta «birinshi aytqanıńa inandım, ekinshi qaytalaǵanda gúmanlandım, úshinshi qaytalaǵanda sózińniń ótirik ekenligine isendim» degen dálildi kóp keltirip, balalardı dúzetip otırǵan. «Aqıllı adam gáp mánisin ańlaydı. Aqmaq adam shiyrin jandı qıynaydı» dep túsindirip, kóp tıńlap, az sóylep, juwmaq shıǵarıwdı tapsırıp, sonıń ushın da adamda «til birew, qulaq ekew» dep dálillegen.

2.2. Aqıl-parasat, sabırlılıq adamnıń kúshi

İnsannıń eń gózzal sıpatlarınıń biri saqıylıq. Bul sıpat insańǵa xızmet qılıwǵa bel baylaǵan úlken keleshekli kisiniń qásiyeti.

Hákim Ulıqpannıń Anushirwan patshanıń wáziri Buzurgmehrge bergen sawalların keltirgende mınaday soraw hám juwaplarǵa aytarlıqtay kewil bóledi.

«Dúnyada eń baxıtlı adam kim?» degendi wázir: Ózin ádillik penen, saqıylıq penen bezegen adam dep juwap bergen. Bul haq qewlilik jaqsılıq basqalarda da bolsıne dep ǵana qoymastan, oǵan árdemlesiw hám adamlarǵa shadlıq baǵıshlaw. Bul hámmesi ózimde bolsın «Meniń atım júre tursın, kisiniń atı tura tursın» degen qasiyetke qarama – qarsı bolıp adamdı ullı márebelerge umtıldıratuǵın qásiyet, saqıylıq jámiyet aǵzaları arasında óz-ara muxabbatın bekkemlewge úlken rol atqaradı. Kerisinshe sıqmarlıq adamdı qolaysız jaǵdayǵa qaldıradı.

«Alimbaydıń beti joq,
Tabaqqa salǵan eti joq,
Adam bolıw niyeti joq,
Hasılı joq sıqmar eken».

Házirgi zaman psixologiyasınıń kórsetiwi boyınsha adam basqalarda jaqsılıqqa urınbasa ózi dáwletli bolıwı múmkin emes. Basqalarǵa jaqsılıqqa urınıw dos kóbeytiw degendi bildiredi, saqıylardıń dostı kóp boladı. Sonıń ushın xalıq:

«Saqıy dos kóbeytedi,
Baqıl mal kóbeytedi» degen.

İslam dini keń peyilikke hám sabırlılıqqa shaqırıw menen birge saqıylıqqa shaqırǵan olardı maqtaǵan ózleri jarlı bolsa da, posqınlar paydasınan artıq kóredi. Nápsilerin tıyıp dúnya – mal quwıwshılıqtan awlaq júrgenler óz

maqsetine jetedi («Xashr» súrei 9-ayat). Usı ayattan túsiw. Sebebi tuwralı Abu Xurayr degen «Anaba xinnaya qılıp mınaday deydi: «Bir kisi payǵambarımızdıń aldına barıp: «Men qıyın awhalda qaldım dedi. Payǵambarımız qatınlarınıń aldına adam jiberip bull kisige beriw ushın bir nárseler barma eken?» degende, hesh nársese tabılmaydı. Sonda Payǵambar mına er kisini bir keshe mexman qılıp «Alanıń raxmetine sazawar bolaman degen kisi barma? dediler ... Sonda Abu Taala degen «Axaba: Mine men barman, háy Rasusullax – dedi bul kiini úyine alıp barıp hayallarına ..... Allanıń rasullınıń miymanına zıyapat qılıń dedi. Sonda hayallar úyde balalardıń awqatınan basqa hesh nársese joq dedi. Abu Taala: «Balalar awqatlanbaqshı bolsa, olardı ámellep uyıqlatıp qoy, shıranı óshirip pwqattı alıp kel. Bull keshte payǵambarımızdıń miymanın riza qılayıq depti. Hayalları tap sonday islepti. Erteden azanda sol kisi payǵambar alayhissalamnıń aldına bargan, Payǵambar: Alla Taala Abu tilxa hám onıń hayalların taajjubda qıldı hám olar haqqında mına ayattı túsindiredi dep joqarıdaǵı ayılǵan ayattı oqıp bergeni eken.

Bul waqıya islamnıń musulmanlardıń qálbine «Alǵan saqıylıq ádetiniń terek ekenligin hám jámiyettiń mápine áhmiyetli ekenligin kórsetedi.

Saqıylıq bul haqıyqıy baylıq, saqıy bolıw ushın zatlardıń kóp bolıwı shárt emes, saqıy bolıw sizde ne nársese bolsa sonıń ápiwayı túrde shın kewilden bólisiw. Hákim Ulıqpan patsha, wázir ángimesinde mınaday sawal qoyadı. «Saqıylıqtıń shegi qanday? Bul sorawǵa «bar zatın beriw» dep juwap beredi.

Siz kóp nársesege iye emes shıǵarsız. Onıń áxmiyeti joq. Kim kóp nársesege iye? Kim bir waqıtları hámmesi jeterli dedi? Hesh waqıtta hesh kim kóp demeydi, hámmesi jetkilikli demeydi. Siz heshnársesege iye bolmawıńız múmkin, siz saqıy bolıwıńız múmkin. Siz tanımaytuǵın adamnıń qasınan ótip baratırǵanda mıyıq tarta alasız ba? Yaǵnıy tanıs emes adam menen ózińizdiń túr túsińizdi, keypińizdi bólise alasız ba? Eger awa deseńiz siz saqıysız. Siziń

saqıy bolıwıńız ózsiz. Sebebi siziń kúle shırayıńız sizge hesh nársenge túspeydi.

Siz birewdiń jamanlıgın keshire alasızba? Eger awa bolsa onda siz saqıysız.

«Jaqsılıqqa jaqsılıq,
Hár kisiniń isidur,
Jamanlıqqa jaqsılıq,
Hár kisiniń isidur» (S.Majitova).

Demek, siz ózińizdiń barıńız benen, kewlińız benen bólisseńız ol saqıylıq. Ol úlken baylıq, bull baylıq penen adam tuwılğan, onıń bolmısı, onıń baylıgı. Bolmısı menen bólis, basqağa qolında sóz basqa júrekteń shıqqan muhabbat penen qatnassań saqıysań.

Sen júda bay adam bolıwıń múmkin, biraq hesh kim menen hesh nárseni bólispeseń sen sıqmarsań. Onda seniń balalarıń sağan jat, onda seniń qatınıń biytanı. Sebebi sıqmar menen ushırasıp bolmaydı. Ol jabıq. Ol qashshan óz górinde tur. Ólgen adam. Sıqmarğa qalay barasań. Sen oğan júrseń ol qashadı. Ol hámme waqıt birew jaqınlap qalmağay da dep qorqıp júredi. Sebebi, bir nárselerdi bólisiw gerek. Hátteki, qol qısıspada sıqmardı tashwishlendiredi. Ol kim bilsin doslıq payda bolıp qalar, onda táshwishli payda boladı dep oylaydı.

Sıqmar adam ıqtıyatlap jan beriwge júdá jaqınraq keliwge ruxsat etpeydi ol adamlardı bir qashıqlıqta uslaydı. Mıyıq tartıw qáwipli ol qashıqlıqta buzadı. Ol eger ash bolsa oğan awqat beriw gerek. Jaqsısı qolınan óte beriw gerek. Kúle shıraydıń da keregi bar. Qattılık tınıshlıq beredi, shıgımsız bolasań, qáwipli emes dep oylaydı.

Demek, saqıy bolıw ushın bay bolıw gerek dep oylawğa bolmaydı. Kerisinshe siz bay bolgıńız kelse saqıy bolıwıńız gerek, onda siz ómirde kóp sıylıqlardı alıp júresiz. Raxmetnamalar esitesiz. Kóp adamlar menen kóp

kewillerdi bólisesiz. Taza bolasız, saqıy adam taza, sıqmar adam jabıq kerek. Ol sózsiz patas boladı. Ol aqpay qalğan hawızdıń suwına uqsaydı. Oǵan hesh kim kelmeydi, ol hesh kimge suwın bermeydi. Onnan heshkim suw almaydı. Onı báhár suwǵa toltırmaydı, suw pataslana beredi. Aqırında qurıydı. Kópshilik adamlar tap usınday boladı. Adamlardı ózińizdegiler menen bellesiwge shaqırıp bolıw úlken baxıt bolıp esaplanadı.

Násiyatlar. Biykarǵa jaza berme. Bir buyǵúnanı jazaǵa sazawar qılmaǵaysań, hár nárese ushın adamǵa gázebiń kelmesin hám gázeplengen waqtında ashıwdı basıwǵa ádetlen. Bir gúna ushın sennen keshirim sorasa, keshiriwdi ózine lazım dep bilgil. Eger gúnakardıń ayıbın keshirmey jaza berseń, seniń onnan qanshelli artıqlıǵń málim boladı. Adamnıń gúnasın keshirgennen keyin ogan keyimegil hám onıń gúnasın hasla esińe almaǵıl, óytpeseń gúnasın keshirmegen bolıp esaplanasań. Óziń keshirim soraytuǵın dárejede gúna qılmaǵıl, eger gúna qılsań keshirim sorawdan uyalmaǵıl.

Áy, perzent, demek eger gúnakar keshirim sorasa qabıl qıl. Eger bir adam saǵan mıtáj bolsa, ilajı barınsha mıtájın pitkeriwden onı mahrum qılmaǵıl hám ol mıtáj adamnıń ózin tuwralı ótirinshi dnp gúman etpesin. Eger ol seniń jaqsı adam ekenligińe gúman etkende edi, sennen xájetin soramas edi. mıtáj adam xájetin sorarda saǵan tutqın boladı, tutqınlarǵa rexim qılıw kerek. Sebebi tutqın bolıw ańsat emesdur hám kóp múshkil isdur. Demek, bul iste qatelik qılmaǵıl, tap sonda eki dúnyada jaqsı atqa iye bolarsań.

Eger seniń bir adamǵa isiń tússe, áwel sol adamnıń keń peyil yaki nákes ekenligin bilgil. Eger keń peyil bolsa hájetińdi soraǵıl, eger nákes bolsa soramaǵıl. Keń peyil adamnan xájetińdi sorasań da kóp soramaǵıl ... (Ashıwlanıp turǵan waǵında, qarnı ash waǵında hesh nárese sorama, qolay bir payıttı gózlep). Xájetińdi soraǵana jaqsı bir pikirdi oyla, shiyrin hám jumsaq

mámile menen xájetińdi bildirgil. Sebebi xájetti soraganda jumsaq mámile qılıw – xájetti pitiriw ushın úlken quraldur. Sebebi xájet soraw qağıydasin bilseń hesh jerden xájetiń pitpey qaytpaysań. Birewge mútájiń tússe, ózińdi onıń xızmetkeri hám qulınday bilgil... Xájetińdi qabıl etilgenin, pitkenin bilseń shúkirlilik qılǵıl (raxmet aytqıl). Eger o ladam soraganińdı pitkermeytuǵın bolsa onı baxtıńnan kór, ol adamnan ókpeleme. Sen oǵan ókpelegenin menen ol sennen qorıqpaydı, ol seni kózine ilgende edi, xájetińdi pitkeriwdi rawa kórar edi. eger xájetin túsken kisi onbaǵan, pás adam bolsa, onıń sap- saw waǵında onnan hesh nárese soramaǵıl. Sebebi, nákes, ashkóz onbaǵan adamlar máslik waqtında saqıy bolar, olar ekinshi kúni pushayman qıladı. Eger bir nákes, sıqmar, pás adamǵa isiń tússe, sen ózińdi reyimli járdemiń dep túsingil. Sebebi, úsh túrli adamnıń halına reximlik qılıw kerek. Biri aqıllı adamnıń aqılsız adamǵa mútáji túsnilse, ekinshi – ázzi adam moynı kúshli adamǵa iyiledi, úshinshisi – keń peyilli adamnıń nákes, pás adamǵa mútáji túsedi.

Áy perzent, eger sen jomart kibi háreket qılǵın kelse, áwel jomartlıqtıń ne ekenin hám onıń qayaqtan kelip shıqqánlıǵın bilgil. Adamnıń qásiyetinde úsh nárese bardur. Bul úsh nárseniń biri – aqıl, biri – duwrılıq, biri jomartlıq (adamgershilik, saqıylıq, qolı ashıqlıq).

Bilgil, jomartlıq bir neshe óneri bolǵan adamǵa aytadı. Bul ónerlerden biri – qorıqpas márt, sabırlı, shıdamlı, wádege opa qılıwshı, sap júrekli, durrı sózli bolıwdur. Jáne biri bul óz mápin gózlep qullarǵa azap bermew, olardı qollap – quwatlap, ázilerge mádet beriw, jamanlardıń jamanlıǵınan jaqsılardı qorgaw, tuhrı sóz sóylew hám ádil bolıw, jaqsıǵa jamanlıq qılmaw hám zıyan bermew, yaǵnıy adamlarǵa zıyan hám zálel jetkizbew. Bularǵa dıqqat etip qarasań bulardıń hámmesi úsh qásiyet penen baylanıslıdur.

Hesh jalǵan sóyleme, námárt jalǵan sóleydi. Eger hár bir dam seniń mártligińe – jomartlıǵına isense, eger o ladam húrmetli adam bolsa da saǵan ózin taslim etkeni hám bárshe xalıqtıń aldında seniń mártligińe – jomartlıǵına isener bolar. Janıń barınsha háreket etip mártlik – jomartlıqtı iyelegil hám jáne hárgiz etken is boyınsha ósh almaǵıl, qıyanet qılıwdı oylamaǵıl. Sebebi qıyanet qılıw – mártlik, jomartlıq emes.

Bilgil, mártlik – jomartlıqtıń, jetiliskeni sonnan boladı: ol óz mal – mülkin óziniń, basqanıń mal – mülkin basqanıki dep biledi. Xalıqtıń mal – mülkinen dáme etpegil. Óz qolı menen qoymaǵan nárseni almaǵıl. Xalıqqa jaqsılıq qıla almasań da jamanlıq qılmaǵıl.

«Kim shappasa tuwǵan eldiń arına,
Nayza suǵıw kerek onıń bawrına,
Qosılmay – aq qoysın adam sanına,
Olardıń barınan joǵı yaranlar.

Erdiń arın arlamaǵan,
Bardı joqtı barlamaǵan,
Ash hám toqqa qaramaǵan,
Awan, basshı nege kerek. («Berdaq»).

Bul qosıq qtarlardıń ar – namıstıń, eń joqarǵı ádeplilik sıpat ekenligin kórsetip, onıń xalıq arasında joqarı bahalılıǵın bildiredi. Ar – namıs, abroyǵa uqsap onıń ózine hám jámiyet tárepinen oǵan qatnastı ashıp beredi. Adam abroyı ushın isleydi, keyin abroy adam ushın isleydi. Abroydı mısqıllap jıynaydı, qapshıqlap tógiledi. Sonıń ushın bizde «İzzeti abroy, abroydan ayırmaǵay bir quday» dep pátiya qladı hám abroydı tókpewge urınadı. Abroyı tógilse namısı keledi. Demek, ar – namıs adamnıń ishtey sezimi abroydı

qorǵaytuǵın quralı. Abroy adamnıń jámiyetlik awhalına baylanıslı oǵan nuqsan kelse ol adam qapalanadı, arı keledi.

«Qoyandı qamıs óltirer,

Erdi namıs óltirer» dese xalıq

Belgili qaraqalpaq ádebiyatınıń baslawshısı S.Májitov:

Namıs ushın jan qıyar,

Tuwǵan jigit bolımlı,

Namıstan óter náirse joq,

Namısın jannan qadirli deydi.

Eger abroy uyat bul adamlardıń keńliginen kelip shıqqán ádep – ikramlıq bolsa, ar – namıs adamlardı jeke bahalap onıń reputakiyasın sáwlelendiredi. Ol jeke adamıylıǵın bahalawda yamasa óziniń ata-anasın, tuwǵan tuwıqanlarına, Watanına tiyisli máselelerge baylanıslı.

Ar – namıs ushın adamlar jan bergen. Ritsarlar duelge shıqqan, er jigiter mal dúnyasın sarp etken. Namıstı qoldan bermewge tırısқан. Sonlıqtan da jámááttiń abroyın qorǵa9da abroyı menen, namıs penen baylanıslı.

Sonlıqtan da adamnıń eń úlken kemshiligi birewdiń namısına tiyiw. Adamdı urıw, qattı sóz aytıw múmkin, lekin namısına tiyiw onıń adamgershiligine tiyiw keshirilmeytuǵın ádepsizlik. Aytayıq namısına tiygen adamǵa qattı zaqım keltirse atandı masqaralaw, xalıqtı kemsitiw, ol eldiń er adamlarınıń, hámmesiniń namısına tiyip arın keltirip, urıs – jánjel, qan tógispeler kelip shıǵıwı múmkin. Sonıń ushın hesh kimniń namısına tiymew, ásirese mektepte, basqa oqıw orınlarında, jámáátte til ayırmaw kerek. Milletke bóliwshilik, milletiniń atı menen xay .. dep sóylew oyın dálkek penen blsa da millettiń atına nuqsan keltiriw adamlardıń namısına tiyedi hám qattı qaralanadı. Ol adamda ar – namıs joq ese ol adamnıń kórsetedi. Al jaqsı adam ar – namıslı boladı.

2.3. Aqıl baxıt dáregi

Bahalılıq yamasa qunlılıq filosofiyası ilimde aksiologiya dep atalıp, ulıwma filosofiyanıń bir tarawı bolıp esaplanadı. Ol grektiń «akga» qunlılıq, «logos» ilim degenin ańlatadı. Aksiologiya bahalılıqlardıń tábiyatı tuwralı onıń haqıyqatlıqtaǵı ornı hám quram bólekleri, yaǵnıy sotsiallıq hám mádeniy faktorlar menen shaxs arasındaqı hár túrli bahalardıń baylanısı tuwralı ilim.

Bahalılıq áyyemnen beri, búginge deyin dúnya oyshılların oylandırıp hám tolgandırıp kelgen másele. Bilayınsha qaraǵanda hámmesi túsinikli sıyaqlı: bahalılıqtıń ózi bahalı nárese. Solay da adam ushın ne nárese bahalı hám ne ushın ol bahalı? Geyparalar ushın bahalı nárese basqalar ushın nege bahasız kórinedi? Ne ushın adam tek ózi ushın bahalı nárseni, naǵız bahalılıq dep esaplaydı. Mısalı «Bekreniń bel kespesin jemeytuǵın basım, qolańsıǵan qoy góshine duwshaker boldım» degendey bahalar.

Jámıyettiń hár túrli basqıshlarında adamzat bahalılıqtı hár túrli túsingen. Aytayıq qul iyelewshilik dáwirinde qulı bolmaǵan xojalıqqa tómen baha berse, keyingi aristokratıyalıq jámıyette úyinde úy xızmetkerleri bolmaǵan shańaraqtı dógerektegiiler mensinbegen. Al keshegi shoralar dáwirinde úyine xızmetker jumsaǵanǵa tómen baha berip, onı ayıplaǵan.

Bahalılıq máselesinde adamlar erteden-aq haqıyqattıń, sulıwlıqtıń, qayırxomlıqtıń, adalatlıqtıń qunın joqarıǵa qoyǵan. Lekin bul bahalılıqlar turmısta ómir súrgen menen, adamlar is háreketinde olardı salıstırıp kórip ózinshe bahalar bergen.

Hámmege belgili aksioma: dúnyadaǵı barlıq bahalılıqlar adamǵa tiyisli hám oǵan baylanıslı. Al, ol bahalılıqlardı adamlardıń hámmesi birdey tán alama? Birdey bahalayma? Joq dep juwap beriwge tuwra keledi. Sebebi ol bahalılıqlar óziniń tariyxıy túsinikleri menen, iske asıwı menen, salıstırılıp qaralsa bul másele belgili boladı. Bunnan sol haqıyqıy tariyxıy dáwirdegi ómir

súretuǵın adamlar hám sotsiallıq toparlardıń zárúrligin hám múddelerin óteytuǵın túsinipler ǵana bahalı bolǵanın kóremiz.

Aytayıq mámleket adamzat ushın onıń mápin, huquqın, qorǵaytuǵın hám erkinlikke uáde beretuǵın bahalılıq retinde belgili bolsa, XIX-ásirdegi frantsuz koroli Lyudvig «mámleket degen men» degen baha bergen.

Bahalılıq adamlardıń túsiniplerinde hám xalıqlardıń sanasında jaǵdayǵa baylanıslı hár túrli kórinedi. Aytayıq Shıǵısta adamnıń bahalılıǵı ádeplilik penen bahalanǵan. Belgili Hákim Uluqpan mınaday deydi.

- Anushirwan ádil (531-579 jj) patsha uaziri Buzurhmexрге «qashan, qayaqqa barsa da adamlar jaqsı qabil etetuǵın kisi kim?-dep soraw beredi, ol: «Ádepli adam» dep juwap beripti.

Turmıstıń tarawları kóp, sondaqı hár qıylı bahalılıqtıń biri Shıǵıs xalıqlarınıń miyman doslıǵı. Qaraqalpaqlar «miyman atańday ullı» dep esaplap, «qonaqqa jalǵız atın soyıp bergen». Bul bahalılıqtı danıshpan shayır İ.Yusupov bılay kórsetedi:

Biziń xalıqtıń kewlin qaysı bir gezde,

Heshqanday húkimdar,

Heshbir patsha, xan

Miymandoslıq degen duwalı sózdi

Billahiy, hesh qashan jawlap almaǵan

Bahalılıqtıń geypara máselelerde adamlardıń kóz-qaraslarında bir-birine sáykes kele bermeytuǵının mınaday pikirlerdende kóriwge boladı. Mısalı xayallardıń bahalılıǵın birewler «bala tapsa, nan japsa boldı», dese, ekinshi bir shayırlar: «Súygeniń aldında sallanıp tursa, mehman kútse basqa isi, bolmasa» dep bahalaydı. Al házirgi kúnde geypara paydakúnemler bul máselege utelitarizm tiykarında qaraydı. Aytayıq: ótken oqıw jılında Nókistegi joqarǵı

oqıw orınlarınıń birine joqarı baha menen kirip, oqıwdı baslaǵan qızdı, onıń shıraylıǵına qızıqqan bir baybashsha malǵa jıǵıp, balasına kelinshek qılarda, qızdıń tárepi onıń oqıwın ne qılasız degende, ol «bizge oqıwınıń keregi joq aqshanı sanawdı bilse boldı» dep qızǵa bergen bahasınıń gúwası bolǵanmız. Sonday-aq bul dizimde, yaǵnıy hayaldıń bahalılıǵın túsiniwde basqasha da kóz-qaraslarda kóp. Mısalı` «Sulıw sulıw emes, súygen sulıw» degen baha súyispenshilikti joqarı qunlılıǵın kórsetedi. Al biziń milliy ǵárezsizlik ideyamızdı «Mehir-muxabbat, gózzallıq hám náziklik, ómir mángiliginiń tımsalı bolǵan hayal zatı» joqarı bahalılıq.

Geyde bahanıń qunı adam jasap turǵan kewil kúyi hám jaǵdayı menende baylanıslı boladı. Bizde dúnyada hámme nárseden de, densawlıq úlken bahaǵa iye. Lekin, geyde İ.Yusupov aytqanday:

O densawlıq, densawlıq

Sen bir júrgen qol jawlıq

Bazarıń túsip ketkende

Bahanı piyaz bir bawlıq.

Demek, «altınıń qolda barda qádiri joq».

Ulıwma ómirde bahalılıq salıstırıladı, sıyǵastırıladı. Lekin bahalawdıń tiykarında filosofiyalıq, yaǵnıy dialektikalıq tereń oylaw jatıwı zárúr. Bir adamlar bar, adam menen adam múnásibetin doslıqtı, mexribanlıqtı, sıylasıqtı, saqıylıqtı, joqarı bahalılıq hám ǵániybet dep esaplaydı. Sonıń menen qatar turmista áshkóz, takabbir adamlarda ushrasadı. Olar bir nárseni basqa birewlerden sıylıqqa alaman dep úmit etpeydi. Al qálegen nársesin, olardan kúsh penen yamasa hiyle menen tartıp alıwdı oylaydı. Birewden tartıp alǵan nárese oǵan udayı ózinikinen jaqsı kórinedi-de turadı. «Birewdiki birewge qızday kórinedi». Bahalılıqtıń ol táreptarları ushın hárbir adam paydalanıw ob`ekti retinde qaralıp, onıń jeke paydası boyınsha bahalanadı.

Geypara ilimpazlar bahalılıqtı turmıslıq hám mádeniylik dep ekige bóledi. Birinshisi utalitarlıq qunlılıq, yaǵnıy paydalılıqtı joqarı bahalaw.

Ekinshisi dúnya tanım bahalılıqları. Olar estetikalıq bahalılıqlar, jámiyetti ustap turatuǵın adamgershilik qásiyetler.

XX ásirde filosofiya tariyxında eń aldınıǵı orında pragmatizm dep atalatuǵın, kásiplerge tiyisli bahalılıqlardı nasıyatlaytuǵın filosofiyalıq aǵım payda boldı. Ol burjuaziyalıq filosofiyanıń kórinisi, dep esaplanıp, ótken shoralar dáwirinde, biziń elde tán alınbadı.

Shınında da pragmatizmde ózine maqset qoya biliw qábileti menen, onı iske asırıw, jasap turǵan jaǵdayǵa tásir etiw menen, basqalar menen birige otırıp, haqıyqatlıqtı ózgertiw. Onda ómir alǵa qoyǵan wazıypalardı sheshiw menen, sıpatlanatuǵın ulıwma aktiv háreket arqalı insan retinde turmıslıq máseleni sheshiw hám oǵan qoyılatuǵın talaplar belgilenedi.

Bul bahalılıqta dıqqatqa muwapıq. Sebebi geypara waqıtlarda payda menen tabısqa baǵdarlanǵan sana-sezimdi «realistik» dep te ataydı. Ol real xızmette belsendilik, intsiativlilik, ózinshelik, sıyaqlı qásiyetler alǵa súriledi. Ol ózge ushın emes, ózim ushın ómir súrgim kelediǵ degen filosofiyanı sıpatlaydı. Onıń tiykarı «Bes kúnim, xosh kúnim», «Birewge xızmet etip zárúrli bolǵım kelmeydi, ózime-ózim xojayn bolǵım keledi».

Bul batıstaǵı úlken bahalılıq dep esaplanǵan adamlardıń individualizminiń kórinisi bolıp, biziń Shıǵıstaǵı jámaáshılıq, mexribanlıq sıyaqlı bahalılıqqa tura kelmeydi.

Demek, pragmatizmdegi bahalılıqtı da absolyutlestiriwge bolmas eken. Sebebi pragmatizmde kún kóriw ushın geypara bahalılıqlardan bas tartıwǵa tiyisli boladı. Onda keleshekti oylaw, sotsiallıq jańalanıw, ruwxıy jaqsılanıw, mádeniy jetiskenlikke kewil qoyılmay, maqsettiń hámmesi «qalıp qoymaw»,

«jıynay beriw» «tek óziń ushın» degen sıyaqlı payda túsiriwge qaratıladı. İ. Yusupov paydakúnemlik haqqında:

Ruwxıy dúńyası onıń boldı nol`
İship jew, payda quwıw boldı talabı,
Góshi qanday eken, dep bul qustıń ol
Búlbúl sayrap turǵan jaqqa qaradı deydi

Paydakúnemlik eń baslı bahalılıq bolǵan adamdı súye biliw qábiletinen ayıradı. Súyiw, unatıw, ózińdi kisige baǵıshlaw, saqıylıq degen bahanı bildiredi. Bular bahalılıqtıń ekinshisine tiyisli bolıp jámiyettiń tutqası bolǵan mádeniy bahalılıqlardıń kórinwi boladı. Al paydakúnem ózin, belgili Fausttıń úlgesi boyınsha janın Ázazgúlge beriw arqalı paydanı uslawdı názerde tutadı.

Házirgi zamandaǵı bahalılıq filosofiyası hárbir adamnıń óziniń bahasına da qollanılatuǵın boldı. Adamnıń óziniń zat retinde qunlılıǵın bahalaw kelip shıqtı. Onı «shaxslıq baha» dep ataydı. Onda da adamdı zat bahasında bahalaw printsipi, narqı kórinedi. Bul bazarda shaxs ózin satıwǵa usınatuǵın boldı. Bundaǵı tabıs adamnıń ózin qanshalıqta jaqsı sata alıwına baylanıslı. Onda onıń qáwmeti qanshalıq dárejede tartımlı, minez-qulqı qansha dárejede jaǵımlı, ol qansha dárejede sergek hám bekkem, isenimli, is sheberligi menen bir qatarda jasaw jaǵdayına adamlar menen til tabıw dárejesine qaray ótimliliǵı belgilenedi. Bul talaplarǵa tolıq tura keliw onıń narqın kóterededi.

Al geyparalardıń bahalılıǵı belgili danıshpan Maqtumqulı aytqanıday: «Gey birewdiń basındaǵı aqlı, kiygen telpeğiniń qunınan jetpes»

Geypara adamlar xalqımız aytqanıday «Qırıqqa kelse de, narıqqa kelmeydi». Al, haqıyqıy insan óziniń ómiriniń bahası haqqında oylaǵanda, álbette óziniń ótimli zatqa aylanıwın kóbirek arzuw etedi. Demek, shaxs unamlı zat sıyaqlı óz bazarında shıraylı hám ótimli bolıwı tiyis. Sonlıqtanda «Kóp

júrme balam qız almay, bazarına ózińdi sal» (A. Dabılov) degen kóriniste hárbir adamnıń bahası da bazar narqı menen ólshenetuǵınlıǵın kórsetedi. «Shımshıq tasına batpan. Eshek ozsam deydi attan» (İ. Yusupov) degendey bul bazarda da konkurs boladı.

Álbette adamnıń bahalıǵın bul imtixan, eń dáslep onıń ádep-ikram tiykarındaǵı bahalıǵınan bolatuǵınlıǵın yadta saqlaw zárúr. Bahalıq baǵdarında, ońlı nátiyjeler beriw ushın, onıń qatnasıwshılarınıń belgili bir minez qulıq rejelerine sáykes bolıwı talap etiledi. Sonda ǵana ol qunlı boladı.

Turmısta haqıyqat, gózallıq, mexir-aqibet, ádalatlılıq, erkinlik sıyaqlı bahalıqlardı xalqımızǵa tán ádep-ikramlıq dárejesinde paydalansa, ol shınındada joqarı bahalıq boladı. Onı óz boyına sińirgen, jámiyet mápin jeke máplerden joqarı qoyıp, sotsiallıq kelisim menen sáykeslenip, abray ushın xızmet etken shaxs joqarı bahaǵa iye boladı.

Geypara bahlawlarǵa qaraǵanda, Qaraqalpaqstan xalqınıń sanasındaǵı eń joqarı bahalıq adam ómiri, erkinlik, shańaraq, jeke baxıt, diniy inanım, násildi qásterlew, den-sawlıq, qarım-qatnas, mexribanlıq, ǵárezsizlik, suw molshılıǵı, tınıshlıq, nızam, abroy, muratqa jetiw, biznes bolıp bular ushın insanlar jan táni menen xızmet islep, sonıń tiykarında erkin hám párawan turmıs qurıwǵa umtıladı. Bul bahalıqlardı qásterley otırıp, olardıń iske asıwında xalqımızdıń sanasına ornalasqan joqarı mánáuiyattıń áhmiyetin kózde tutadı.

Xalqımızdıń bul ólshemlerine baylanıslı Ózbekstanda Prezidentimizdiń pármanı menen adamnıń ómirin eń joqarı bahalıq dep esaplap, elimizde ólim jazası bikarlandı.

Ózbekstanda eń joqarı bahalıq xúrmetli Prezidentimiz İ.A. Karimovtıń tastıyıqlaǵanıday «Mánáuiy tárbiya máselesi hesh gumansız, sheksiz áhmiyetke iye».

Sonıń menen qatar elimizde eń joqar bahalılıqtıń biri bul islam dini. Bunıń sebebi İ.A. Karimov aytqanıday «Muxaddes dinimizdiń haqqanıylığı hám pákligi, insanparwarlıǵı hám bawrı keńligi adamzattı hámme waqıt ezgiwlikke shaqırıwı, ómir sınaqlarında ózin ańlaǵan qádriyat hám dástúrlerin ájdatlardan áwladlarǵa jetkeriwde sheksiz ornı hám áhmiyeti menen baylanıslı».

Xalqımızda erteden-aq eń joqarı bahalılıqtıń biri isbilermenlik bolǵan. Bul haqqında Amir Temur «Shaqqań ótkir isbilermen, sergek, márt hám táwekelshi bir kisi intasız, biyparwa mın kisiden jaqsıraq» degen edi.

Ulıwma alǵanda adam bahalı bolıw ushın jámiyet hám insannıń alǵa qoyǵan qádriyatlarına sadıq bolıwı onıń bahasın kóteredi hám ol adamnıń joqarı ádepliliginiń kórsetkishi boladı.

Baxıt filosofiyada eń fundamental oy-qıyallardıń biri. Ol júdá tiyimli jemisli hám qásterli sotsiallıq ideya ádep-ikramlıqtıń jemisi.

Ol ideya hámme insannıń talpınǵan shıńı, ómiriniń arzıw-ármanı. Lekin bul ármandı túsingende adamlarda, ol bir taqlette kórinbey álwan muqamǵa dónip, onıń qolına uslatpay aǵıp, suw qısımlaǵanday kórinip te qaladı. «Baxıtlı adamlar biri-birine uqsaydı, Baxıtsız adamlar ózlerinshe baxıtsız» (L.N.Tolstoy)

Olay dewimizdiń sebebi baxıttı hár qıylı jaǵdayda hár kim hár túrli túsinedi. Birewler «bizlerge baxıt keldi» dep quwansa, birewler «bizge baxıt qayda» dep gúrsinedi, geyparalar payda tapsa «baxıtlıman» yamasa isi júrispese «baxıtsızban» dep nalıydı. Al birewler men «sizlerdi baxıtlı qılayın» dep jorgalaydı. Bolmasa «pálensheniń baxtı ashıldı» dep bildirse, ekinshi birewler «Baxtıń tayıp júrsede» dep qosıq aytadı. Sonday-aq «Baxtıń jatpasın» dep pátiya berip, onı ilahiy kúsh retinde qarasa, birewler «meniń baxtıma bul is jaqsı boldı» deydi. Geyparalar baxıt degen «aqsha» dese, basqalar «baylıq», yaki «sátli úyleniw», «oqıwǵa kiriw» hám taǵı basqa ólshemler arqalı táriypleydi. Al

geyparalar «Baxıt toyımız boldı» dep quwanadı. Lekin toydan keyin tek baxıtlı jaǵdaylar bola bermeytuǵının oylamaydı.

Ulıwma baxıt haqqında bunday túsiniklerde birazlar baxıtı iláhiylikten izlep, abstraktsiyanı paydalanıp, baxıtın shın mánisinen shıqpaǵan tuyǵılar sıyaqlı kórinedi.

İlimiy túsiniklerde baxıtın mánisi tuwralı pikirler menen kóz-qaraslardı hár túrli analizlewde óz aldına áhmiyetli. Olardıń biri «baxıt súyispenshilikte?» dep tujırımlaydı. Olay bolsa baxıtın tez ótkinshiligi belgili emespe? deydi ekinshiler. Baxıt jaslıqta ma? Olay bolsa belgili danışpan Tsitseron ǵarrılıq baxıtlıraq dep esaplaydı. Baxıt baylıqta ma? dese sonda nege baylar da jılaydı. Yamasa toyımshılıqtan bas tartıp ózin-ózi sheklegenler qáteleseme? dep qarsı shıǵadı.

- Baxıt bálkim doslıqta bolar dese, onda nege «dostınnan saqlan, dushpan onnan qáwipli emes» dep eskertedi. Al, bilim she? Lekin bilim alǵan adam qayǵını da arqalaydı. Dańq qalay? «Dańqtı izleme, óytkeni onda seni hár bir jaǵımpaz tawıp aladı» deydi. Demek, baxıtı túsiniwdiń qayshılıqları ilimde de kóp qıylı.

Solay bolsada baxıtı anıqlaw hám dálillew múmkin sıyaqlı.

- Ápiwayı puxaralardıń sanasındaǵı kóp taralǵanday baxıt: sátlilik, baxıt-qusı-qonıwı, ómirden qanaat, lázzet alıw, quwanışqa bóleniw, joqarı iygililikke hám qádirlilikke iye bolıw túsinigi ele jetkiliksiz. Baxıt bul lázzet alıw mólsheri de emes, sátlilik, quwanışta da emes, aytarlıqtay nátiyjelerge iye bolıw da emes. Ol ómirden pútkilley tolıq, uzaq qanaat alıw, quwanış hám qayǵı qásretler arqalı bolmıstın qupiya mánisine iye bolıw.

Adamnıń baxıt tuwralı filosofiyada úsh baǵdar bar. Olar baxıt psixologiyası, baxıt aksiologiyası, baxıt sotsiologiyası.

Baxıt psixologiyasında baxıt jaǵımlı kewil kúy, ómirdeń lázzet alıw, quwanıw, shadlıq jáne ráhátleniw. Geyparalar óziniń baxıtın hám baxıtsızlıǵın sırttan izleydi. Ol bárinen burın ózimizdiń ishki dúnyamızdan ǵárezli. Sebebi hár bir insanniń qayırlılıq-jawızlıq, adamgershilik-páslik, mexribanlıq-qatallıq, uyat-uyatsızlıq, jaqsılıq-jamanlıq, adalat-adalatsızlıq hám taǵı basqa ómirinde ózine joldas bolatuǵın psixikalıq pishinine iye boladı.

Olay bolsa, adamnıń real turmısındaǵı baxıtı sol pishinine mas keliwi menen anıqlanadı.

Sonda da baxıt psixologiyası tiykarınan kónil-kúydi anıqlaytuǵın lázzet alıw, baxıt túsiniń bir pútin qıla almaydı. Aytayıq geyparalar eń jaman qásiyet bolǵan sadizmdi, yamasa basqa birewdiń qayǵısınan, onı báleǵatlawdan lázzet alsa, al geyparalar súyispenshilikten, dosları menen bóliskeninen, óz dóretiwshiliginen lázzet tabadı.

Demek, adamnıń baxıtı sırtqı jaǵdayǵa óziniń psixikalıq pishini arqalı qatnasıwında. Mısalı Siziń jegen keshki awqatınıń mazalıma? Eger Siz jumıstan ash bolıp kelseńiz-ol shiyrin. Eger siz restorannan kelseńiz ol Siziń ushın qanaatlanıw tudırmaydı. Demek baxıtqa, baxıtsızlıqqa da Siziń ishki dúnyańızdıń sırtqı dúnyaǵa bahası juwapker. Sebebi taǵamnıń mazası barma, joqpa ol tek ǵana taǵamnıń sapasınan emes, al, adamnıń ishki awhalınan zárúrli.

Aksiologilyaq kóz-qarastan alǵanda baxıt bul adamnıń bahalılıǵı, qunlılıǵı. Adam ómiriniń qayır sahawatlıqlıǵınıń ólshemi. Baxıt qayrlılıq, saqawatlıq soǵan baylanıslı qádir-qımbattıń artıwı. Tek sol qádirlik ǵana onıń boyındaǵı jaqsı qásiyetlerdi rawajlandıradı, onıń bahalılıǵın arttırı beredi. Adamnıń dúnya menen qatnasın hám baylanısın bahalaytuǵın óz pozitsiyası boladı. Eger ol shın pák bolsa, ob`ektivlik múmkinshiliklerge say bolsa, onda adam baxıtın úsh

áhmietetli shártine jetedi. Olar óziniń qáwipsizligi, ózin-ózi bekitiwi, hám jaǵdaydı durıs túsiniwi.

Shınındada baxıt degenimizdiń mánisi adam óz turmısınan joqarı dárejede qanaatlanıwı. Óziniń ózine kewli tolıp ózin-ózi joqarı bahalap, óziniń kúshin ózi ańlap, nege qádir ekenin bilip, soǵan sáykes turmısına ırza bolıwı. Tereńirek qaraǵanda, baxıt sol, seni jumıs ornında tolıq bahalasa, miynetine jarasa haqı tólense, seni doslarıń, jaqın-juwıqlarıń, kásiplesleriń húrmet etse, ózińniń aldına qoyǵan maqsetine erisseń, óz uqıplılıǵıńdı tolıq iske asıra alsań, sonda sen baxıtlısań.

Baxıt sotsiologiyasında baxıt adamlar umtılatuǵın húrmet, baylıq, urpaq ósiriw, dawletli ǵarrılıq, sıyaqlı hámmege belgili iygiliklerde xarakterlenedi. Bunda jámiyetlik iygiliklerge jetiw jolları, quralları hám hadal miynet ayrıqsha orın iyeleydi.

Shınında hár bir insan óziniń rawajlanıwın, óziniń kóriniwin, óziniń bar múmkinshiligin sırtqa shıǵarıwdı qáleydi. Hám ol iske assa ózin baxıtlı sezedi. Demek, kisiniń baxıtı tutınwda ǵana emes, onıń óniminde, dóretiwshiliginde. Bul dúnyada ómirińnen óz izińdi qaldırıw, alǵa qoyǵan maqsetine jetiw, ózińnen barlıq quwatıńdı kórsetiw kisiniń turmısınıń ómirlik muratı. Demek, insan sol muratqa jetse haqıyqat baxıtlı boladı.

Adam qalay baxıtlı boladı? Bul sorawǵa hámme adamǵa teńdey juwap tabıw qıyın másele. Sebebi hár kimniń jámiyetlik awhalı hár túrli dúnyaǵa kóz-qarası hár qıylı. «Hár gellede mın qıyal».

Lekin onıń eki jolı belgili. Birewi-sırtqı, dep ataladı. Ol mámleketke boy taslaw. Mámlekettiń puxaralardıń baxıtlı jasawı ushın juwapkershilikti óz moynına alıwı-haqıyqat. Mámleket bunı iske asırmaqta, lekin bul qıyın hám alıs jol. Bunnan adam birden baxıtlı bolıp kete almaydı.

Lekin, basqa ekinshi ańsat jolı bar. Ol adamnıń dógerindegi barlıq zatlarǵa, hadiyselerge qatnasta juwapkershilikti óz moynına alıwı, baqqımandalıqtan qashıw, biyparualıqtan qutılıwı.

Sebebi baxıt tek adamǵa tán, insanǵa miyasar jerlik tiykarǵa iye. Adam baxıtqa talpınıp, baxıtlı bolıwǵa umtılıp jasaydı. Óytkeni hár bir adam ózin kóbirek tabısqa, artıǵıraq nesiybege, joqarıraq mártebege miyasar dep oylaydı.

Álbette baxıttıń dáregi miynet. Lekin miynet baxıtsız da bolıwı itimal. Biraq baxıt miynetsiz kelmeydi.

Juwmaqlap aytqanda, baxıttıń minaday xarakterli belgileri boladı` Birinshi-qayǵısız, joqshılıqsız, awırırw-sırqawsız, bále-jalasız ómirdi bildiretuǵın iygilikli, bereketli awhal, ráhátli miynet.

Ekinshi-zárúrlilikti qanaatlandırırw. Zárúrlilikti jabıw ushın belgili dárejede qalıplesken jasaw balansın shólkemlestiriw. Bul máselede adamnıń menshikligi úlken áhmiyetke iye. Menshiksiz erkinlikte, baylıqta bolmaydı.

Úshinshi-qanaat, ırzashılıq ózine-ózi kewli tolıw. Bul adamnıń qálewine say lázzetli ómir súrip atırǵanlıq sezimin bildiredi.

Tórtinshi-baxıt quwanışsız bolmaydı. Adam quwanışında óz aqıl oyınını, seziminiń bahalılıǵınan jıyıntıǵın kórsetedi.

Besinshi-baxıt adamnıń ómirdi insanıy mánilik hám minnetlilik tiykarında bahalawı hám ótkiziwi, qayırlılıǵı tiykarında húrmetke iye bolıw, muratına jetiw.

Mine usı tiykardan óziniń baxıtın tapqan adam baxıtlı boladı, jadırıp-jasnap, kóterińki keypiyatta júredi. Onı birew kemsite almaydı, ol mártebeli, abroylı hám qatarınıń aldǵı boladı.

II-bap. Adam turmısında aqıllılıqqa jetiw jolları

3.1. Maqsetlilik

Adamnıń óz minez-qulqın gózlegen maqsetine alańsız baǵıshlawı, bunı óziniń uslaǵan baǵıt-baǵdarı, pozitsiyasına, tanımı menen isenimine, asıl ármanına baǵındıra alıwı. Aldaǵı maqsetinen awıtqıw, bos belbewlikke salıwı – ar-namıs penen hújdanǵa sıyıspaytuǵın qásiyet. Maqsetkerlik – tek bir is penen udayı shuǵıllanıw, onıń menen mudamı áwre bolıp júriw emes. Bul onı qaytken kúnde de orınlap shıǵıwǵa bel sheship beriliw, bir isti nátiyjeli etip tındırıw. bunday qásiyeti bar adam ózine júklengen tapsırmanı da buljıtpay, sapalı etip orınlap shıǵıwdı jan-jaqlama oylastıradı, usı jolda úlken belsendilik kórsetedi, hár bir isin túrkilikli gózlengen maqseti menen baylanıstırıp otıradı.

Este joq erte zamanlardan-aq adamzat maqsetsiz janlardı kisi qatarına qospaǵan. «Maqsetsiz ómir súrgen adam netken biyshara» depti rus jazıwshısı Í.S.Turgenev. «Adamlardı aldına qoyǵan maqsetine qaray bahalaw kerek» degen ǵoy belgili sayahatshı Mikluxo-Maklay.

Maqsetkerlik – hasıl árman, zor úsit penen tıǵız baylanıslı. Árman menen oynawǵa bolmaydı, ol kúyrese baxıtsızlıqqa duwshar etiwı múmkin. Úmiti menen ármanı shınlıqqa sáykes kelgen adam ǵana keleshektiń qushaǵında ómir súre aladı. Árman menen úmit júrekti quwanışqa toltıradı. «Úmit órge tartadı, úmitsizlik góрге tartadı, úmitin joǵaltqan jan – hesh qashan úmitlenip kórmegen jan», - deydi batır aǵamız Bawırjan Momısh ulı. Adamnıń maqsetkerlik quwatı, ómit-ármanı, alǵa qaray ilgerilew talabı neǵurlım biyik bolsa, onıń qábilet talantı da tez, ómirsheń bolıp keledi. Aqtamberdi jıraw aytqanınday` «Hár kim ózi talpınbaq, basına biter baǵı úshin», óytkeni tirishiliktegi eń úlken qásiret – maqsetsiz ómir súriw, usı jolda gúresti toqtatıw. Maqsetker adam udayı jalınlap janadı, pısqıw degendi bilmeydi, ol jeńiliw ushın emes, jeńiw ushın gúresedi.

Óytkeni «ómir jolı qanday qızıqlı, qanday qıyın, úııle qaraǵan adamǵa onıń qızıǵı da qıyındıǵında emes pe? Ómir jolı úlken qozǵalı. Ol qozǵalı hár qashan da alǵa, alısqa qulash sermeydi, talay órkeshti tolqınlardı da gezlestiredi».

3.2. Miynetkeshlik aqillıq

Bul adamnıń úy-ishi, áke-sheshe, tuwǵan-tuwısqanlarına qatnaslı perzentlik parızınan tuwılatuǵın qásiyet. Onıń tiykarında ózin álpeshlep, adam etip ósirgenlerdiń aldındaǵı juwapkershiligin bar sanası menen tereń ańǵara alıp, túsiniw, sonday-aq usı aradaǵı parızı menen qarızın qalay aqlaw jolın oylastırıwı jatadı. Bul ekewi kisiliktiń baslı belgisi, tereń jáne kúshli sana-sezimdi talap etetuǵın qásiyetler. Parız benen juwapkershilikti túsine biliwden adamnıń iymanlılıǵı menen adamgershiliginiń dárejesi bayqaladı, onıń qılıqların jaman, jaqsı, iyman, iymansız dep bahalaw tuwıladı.

Parızdı seziniw, onı orınlaw miy menen júrektiń birlesken jumısın talap etedi. Onı aqıl menen sezim turǵısınan jaqsı. Jaman dep bahalaw ar menen uyatqa kelip tireledi. Óz qılıǵınıń durıs-nadurıslıǵın biliw adamǵa úlken quwanış, yosh-jiger, qanaat alıp keledi. Adamnıń ózine orınsız taǵılǵan jala, ósek-ótiriktiń biykarlıǵına qarsı gúresiw sezimi artadı. Adam óziniń parızı menen juwapkershiligine úylespeytuǵın qolaysız qılıq kórsetse, bul tárbiyalı adamǵa oǵada batadı, onıń arına tiyedi, hátteki oy-sanasını ketpey qoyadı. Bundayda aqıl mene nardı ayrıqsha qásterley biletuǵın adam jibergen qáteligin tez dúzetiwdi oylastıradı, qashan arı tazarǵansha shıdamsızlanıp, janı tınnım tappaydı. Adamgershiligi joq, yamasa onısı tómen adam jaman qılıǵınan qaytpay, qátesin dúzetiw bilay tursın, onı moynına da almay júre beredi. Bundaylardı arsız, «arı taza emes» jep jurıt unatpaydı. Arsız adamlardı Abay, Shákárim óz waqtında iremey soyǵanı belgili. Bundaylar házirgi kúnde de az gezlespeydi. Álbette, olardıń juwapkershilik, parız sıyaqlı qásiyetli sezimleri shańaraqta balalıq dáwirinde durıs baǵıtta qalıplespewi de itimal. Bunday «qásiyet» áke-sheshe, tuwısqanlardıń da gúnasını bolıwı múmkin. Er jetip,

eseygen adamnıń parız sezimi onıń tilek-qálewi menen úylese bermeytuǵını, onıń psixologiyalıq kewil-kúyine awır júk, zil túsiretuǵını sózsiz.

Xalqımız «malım – janımnıń sadaqası, janım – arımnıń sadaqası» dep, ardı jannan da qımbat qásiyet dep esaplaydı.

Uyat – adamgershilikti saqlay biliwdiń, iymanlılıqtıń belgisi. Uyat nıshanları balalıq dáwirden qáliplese baslaydı. Bul jan tolǵanısları arqalı bet-álpetten, inabatlı is-háreketten kórinedi. «Qazannan qaqqaq ketse, iyten uyat ketedi» dep xalıq uyatsızlıqtıń tiykarı qanaatsızlıq, urlıq, maqtanshaqlıq, ótirik aytıw hám t.b. adamgershilik qalıpti buzıw dep esaplaydı. Uyalshaqlıq adamgershilik is-háreketke qátelik jasawdan qattı seskengen jasqanshaqlıq belgisi. Xalıq uyala bil, biraq injıq bolma dep úyretedi. Al uyatsızlıq el uǵımında adamgershilik qalıpti buzıwdıń eń turpayı túri. İymansızlıqtıń bir kórinisi. Ol arsızlıq penen aralasıp jatadı. Arsız adam – xalıqqa qásiret, milliy namısqa daq salatuǵın, adamgershiligi joq, adamshılıqtan jurday bir náirse. Usındaylardı danışpan abay «Uyatsız, arsız saltınan, qańǵıp keter artınan» dep jerine jetkize sınap-minep, arsız adam adamgershilikti bilmeytuǵın, kisiligi joq, adamshılıǵı tómen, barıp turǵın kesapat jan dep túyinlegen.

3.3. Mehribanlıq hám qayırqomlıq

Egiz qozıday usı eki qásiyet basqalardıǵa (áke-sheshe, aǵıyın-tuwısqa, tanıs-bilis hám t.b.) kewil bóliw, olardıń isenimine iye bolıw, átirapındaǵılar menen óz-ara durıs qarım-qatnas jasaw, adamǵa emotsiyalıq jaǵınan tiyimli, adamnıń shad-ashıdman tirishiligi ushın áhmiyetli. «Miyrimlilik, - dep jazadı K.Bovi, - mılqawlar sóyley alatuǵın, gereńler esite alatuǵın til». Kútá tawıp ayılǵan sóz. Álbette, bizde mudamı adamǵa kómeklesetuǵın jaǵday bola bermeydi, waqıt ta jetpey qaladı. Al átiraptaǵı adamlar, ásirese, egde tartqanlar, ózine kewil awdarǵandı ayrıqsha bahalaydı. «eń úlken sán-saltanat, - dep jazdı Ekzyuperi, adamlardıń qarım-qatnasınıń saltanatı». Adam kishkeneliginen basqalardı ózi menen qarım-qatnasqa qızıqtıra bilgenge ne jetsin! Ol ushın óziń biletuǵın adamlardıń jan dúnyasınıń ayrıqshalıǵına kewil bólip, onıń talap-tilegine, talǵamı menen ǵamına kewil awdarıp, onıń quwanışı menen kúyzelisine kútá sezimtalıq penen qarawǵa ádetlengen abzal. Kimde-kim ózgelerdiń tábiyiy umtılsın baysaldılıq penen eskere otırıp, basqanıń aqıl-oyı menen máp-tilegin durıs seziniw, oǵan shaması kelgenshe kómeklesse, sol adamdı qollap-quwatlap jiberse, bunday kisiler inabatlı da súykimli. Adamǵa hadal isi menen jetiskenliklerin orınlı jerinde bayıptılıq penen aytıp otırıw oǵan iygi tásir etedi. Hátteki sol adamnıń ayrıqsha abıroyı bolmasa da, onıń jaqsılıq nıshanın, iygiliqli qádem jasawǵa umtıls-talpınısların esapqa alıp otırıw bir ǵániybet. Olay bolsa, biz óz boyımızǵa kishkeneligimizden usı abzal qásiyetlerdi sińire túsiwdi esten shıǵarmayıq. «Adamda qalay bolsa da, qashan bolsa da, payda keltiretuǵın oy menen isi – iygiliq dep ataladı. İygiliqke umtılw, jawızlıqtan beziw adamnıń jaratılısınıń ózinde bar nárse» (M.Jumabaev). Úyde de, dúzde de adamǵa iygiliq, iymanlılıq penen qarap, onıń ǵamın oylaw, oǵan miyrimlilik penen mehribanlıq bildiriw, jan ashılıq penen

ǵamxorlıq jasay biliw – kisiliktiń, unamlı minezdiń kórinisi. Ýgiliik – adam bitkendi súye biliw sıyaqlı bosańlıq, kewilshek sezim menen hesh bir sıyıspaydı. Naǵız gumanist úlken mehribanlıq penen qatar jámiyetlik progresske kesirin tiygizetuǵın kertartpa, jańalıq atawlıǵa janı qas adamlarǵa óshpenliligin jasıra almaydı. Ýgiliikli adam jurıt mápine qayshı keletuǵın, adamzattıń baxıtlı keleshekke jetiwine baǵdarlanǵan asıl ármanına tosqınlıq jasawshılar menen kelisimsiz gúresip otıradı. Xalqımızdıń san ásirlik tariyxında pútkil ómirin xalıq baxıtı ushın sarp etken bir tuwar perzentleri az bolmaǵan (ál-Farabiy, Asan-Qayǵı, Ernazar Alakóz, Allayar Dosnazarov h.t.b.).

3.4. Hadallıq hám doslıq

Bul ekewi bir-biri menen piite qaynasqan minezler. Hada ladam shıñayı da shınshıl adam. Hadallıq – sózdiń tanım menen isenimge ushlasıwı, onıń is-háreketine qayshı kelmewi. shınshılıq adamnıń azamatlıq parızına, ar-hújdanına qaltqısızlıǵı. Hadal hám shınshıl, ádalatlı bolıw, miynet penen bilim alıwǵa, ulıwma is-háreketke durıs kóz benen qaraw, inabatlı, tirishilikte tıyanaqlı, printsipial bolıw degen sóz. Hadallıq penen shınshılıq bar jerde ádalat, kishipeyillik, qayırımshılıq penen ápiwayılıq ta erip júredi. Bular adamnıń atı menen abıroyına daq túsirmeydi. «Sırtı pútin, ishi tútin», yaǵnıy bosqa jógisireytuǵın kóz-qaras penen minezdegi hár qıylı jalǵan kórinisler (eki júzlilik, jaramsaqlıq, jaltaqlıq, kúnshilik, ishi tarlıq, maqtanshaqlıq, tákabbarlıq h.t.b.) naǵız hadallıq, shınshılıq penen hesh bir sıyısa almaydı. Jasınla erke bolıp, atanasınan iymenbey, beypil awız sóyleytuǵın, kelissin-kelispesin ótirikti beti shimirikpesten ayta salatuǵın adamnıń eseye kele tek óziniń basınıń ǵamın ǵana oylap, kerek deseńiz, basqa túwel, ot basın da aldaytuǵın, eki júzli jalatay adam bolıp ketiwi de múmkin. Usı ayılǵandı udayı eske alıp júrgen abzal. Óytkeni «hadallıq qayda bolsa, tirishilik sonda» (Q.Nasırıy), «Shınlıq – hawa, onısız dem alıwǵa bolmaydı» (Í.S.Turgenev), «Shınlıq shıraǵı dawıl soqsa da óshpeydi» ("Mustafin).

Doslıq – bul ortaқ kóz-qaras penen máp, maqset birliǵi tiykarında payda bolıp, waqıt sınáǵınan ótken úlken adamgershilikke tán joqarı sezim. Doslıq adamdı asqaqlatadı, ol jan menen tánniń gúllene túsiwine járdemlesedi. Onıń áhmiyetli belgisi – bekkem hám tereń ámotsiyalıq jaqınlıq. Ol – adamnıń bir-birine sóz júzesinde de, is júzesinde de hadal hám shıñayı bolıw, óz-ara tereó mápdarlıq, bir-birine tereń isenim, qayǵı menen qıyınshılıqta óz-ara qol ushın beriw, óz-ara juwapkershilik penen ǵamxorlıq. doslardıń minez, temperament sıyaqlı ózgeshelikleri hár qıylı bolıp keliwi de múmkin. Mısalı, olardıń birinde

qızbalıq yamasa shabanlıq, tuyıqlı yamasa jigersizlik hám t.b. minez kemshiliklerin gezlestiriwge boladı. Biraq doslıqqa bular kesent bola almaydı, qayta naǵız dos birindegi usınday kemshiliklerden tazarıwǵa kómeklesedi. !lbette, satqınlıq, eki júzlilik, ótirikshilik, tákabbarlıq, ózimshillik doslıq penen sıyıspaydı. Jalqaw, menmen, mádeniyatsız, saldır-salaq adamlar bir-biri menen dos bolıp kógermeydi. «Dos bolma mayda tili kúlgen menen, bimaǵına sırtı jaltırap júrgeni menen» deydi shal aqın. «Doslıq aspandaǵı jariq juldız, teńizdegi gáwhar tas. Juldız da, hasıl tas ta kirshiksiz móldir. Bul ekewin hesh kim de, hesh qúdiret te kirlete almaydı... Doslıqqa kishkene sızat tústi degenshe, quday urdı dey ber. Eger shın dos tabılsa, mal-basıńdı sonıń jolına qurban et. Dosińniń kishkene sıyın kóptey kór...», - deydi sóz zergeri Máshhúr Júsip Kópeev.

Naǵız doslıq adamǵa yosh berip, ómirde gezlesetuǵın hár qıylı sátsizliklerge jasımawǵa járdemlesedi. Bir-biriniń kemshiliklerin aqlaw, bir-birine durıslı talap qoymay, az ǵana islerin kótermelep sóylew – bul jalǵan doslıq. «Dos jılatıp aytadı, dushpan kúldirip aytadı» dep xalqımız kútá tawıp aytqan. Doslıq qarım-qatnas adamǵa, ásirese balǵın, balawsa dáwirde oǵada zárúr, dos izlew asqaq árman menen tawday talap, shekisz-shetsiz úmitke tolı jas dáwranniń ayırıqsha sezimi. Ol óz-ara pikir alısıwdıń, keleshekti jobalap, siltey biliwdiń, isenim, tanımlardı qalıplestriwdiń taptırmas mektebi. Usı dáwirde jas adam ushın qurbı-qurdastıń ornı ayırıqsha. Bozbala menen boyjetkenniń doslasıwı bara-bara alǵashqı girshiksiz muhabbatqa da awısıp ketetuǵın boladı. Doslıq ómirdiń dańǵıl jolı emes, sonlıqtan, ol tuwarlı ústirt, jeńil uǵımlardan awlaq bolıw zárúr.

3.5. Óziń tárbialaw

Jashlıq dáwir adamnıń ómir jolın, óziniń qanday jaǵdayǵa jetkenine, nege shaması keletuǵınlıǵına, dúnyada ne ushın ómir súrip, jer basıp júrgenine, neni bilip, ne qoyǵısı keletuǵınına, jurtqa qanday payda tiygizetuǵınlıǵına, yaǵnıy óz kelesheğine ayrıqsha únilip qaraytuǵın dáwir. Bir sóz benen aytqanda, usı dáwirde olar ózimen ezi keńesip, «jan dúnyasına úniliwge qushtar».

Bul gezde adamnıń ózin-ózi tárbialaw máselesi kún tártibinen ayrıqsha orın aladı. Birew óz boyındaǵı berekesizlikten, ekinshi birew tuyıqlıqtan, úshinshisi orınsız uyalshaqlıqtan qutılǵısı keledi. Bundayda ol qolaysız qılıǵı menen shaması kelgeninshe gúresip, ózin-ózi qatta qadaǵalaydı. Bul ushın ol joba qurıp, oǵan zárúr hár qıylı is-háreketler menen sharalar belgileydi, tiyisli shınıǵıw jasawdı oylastıradı. Álbette, bunısı sistemalı júrgizilse, nátiyjesiz de bolmaydı.

Adamnıń ózin-ózi tárbialawı ańsatlıq penen qolǵa túspeydi. Jetkinshek sanasınıń oyanywı, onıń ózinlik «men»in sezine baslawı, Abaydın tili menen aytqanda, kisiniń ózine-ózi udayı esap beriwinen, ózin-ózi ańgara, bayqay alıw qábiiletinen kórinedi. Ózińe-óziń únilip, ózińdi dizginley biliw, belgili maqsetti gózlew – usı istegi alǵashqı qádem. Álbette, bul ózinlik tárbianıń birden-bir ólshemi emes. Oyana baslaǵan balǵın sana sırtqı ortadan belgili bir túrtkini talap etedi. Al bunday túrtkiler ata-ana, ustaz-tárbiyashı, qurdas-qurbılar tárepien bolıwı múmkin. Jaqsı qásiyetti iyeleniw degenimiz – jaqsı ata, jaqsı ana, jaqsı qurbı, jaqsı ustazdan boladı, deydi Abay. Balań jastaǵı ózinlik sana ómirден úlgi-órnek, murat izlewge jetekleydi. Bundayda adam óz minez-qulqınıń jaqsı-jaman táreplerin oy tárezisine salıwǵa umtıladı, aldına tawday talaplar qoyıp, buların qaytkende nátiyjeli etip orınlaw jolın qarastıradı.

Adamnıń ózin-ózi tárbiyalawı jan menen deneni shınıqtırıp, shadlandırıp otırıwdı qáleydi. On eki múshesi sapa-saw, tepse temir úzetuǵın adam túweli tuwmısınan kemis, hálsiz-nárenjan, awırıw-sırqawlı adamlar da arnawlı shınıǵıwlar arqasında alǵa qoyǵan maqsetlerine jetip otırǵan. Bunı dálilleytuǵın faktler az emes. Eski zamannıń ataqlı shesheni Demosfen, amerikalıq soqır-mılqaw, gereń hayal Ellen kepler, frantsuz súwretshisi Anri Renuar, ataqlı kompozitor Betxoven, ukrain jazıwshısı Lesya Ukrainka, gereń, soqır, mılqaw alım O.Skoroxodova h.t.b. tábiyattıń «qırında» qalıp, jazılmaytuǵın qusırǵa ushıraǵan adamlar edi. Tábiyat bulardıń birewin til-qulaqtan, kóriw qızıǵınan ayırsa, ekinshi birewlerin paralichke ushıratıp, qozǵaltpay qoydı. Biraq olar awırıw hallarına muńaymay, ómir ushın gúrese bildi, maqsetlerine jetiw jolında mudamı izlenip, ólshemsiz miynet etip, talaplanıp otırdı. Usılardıń hár qaysısı zor mánili, qunlı shıǵarmashılıq penen shuǵıllandı. Onnan ózleri lázzet aldı. Is-háreketke degen intizarlıq, óz kúshine tolıq isene biliw, asa kúshli erk-jiger, jayıp ǵayrat bulardıń hár birine tán qásiyet edi.

Adam ózin-ózi tárbiyalawda úlken shıdamlılıq, qıyınshılıqlarǵa tózimlilik, ayrıqsha ustamlılıq, uzaq waqıt boyına harımay-talmay, erinbey-jalıqpay jumıs isley biliwge shınıǵıwı zárúr.

Óspirim jastaǵılardıń arasında oy-ármanların kúndelik betine túsirip otıratuǵınları da jiyi gezlesedi. Kúndelik adamnıń ózin-ózi tárbiyalaw isinde psixologiyalıq jaqtan qunlı hújjetlerdiń biri. Bunda ustaz benen ata-ananıń kózine túse bermeytuǵın adam ómriniń kóplegen qırı menen sırtı qaqız betine túsedi, yaǵnıy kúndelik arqalı jas adam ózi menen ózi sırtılasadı, muńlasadı. Bunda ol óziniń minez-qulqınıń kem-ketigin, belgili bir is-háreketin, átirapındaǵılar menen qarım-qatnasın, tirishilikte ne pitkerip, nenii gózleytuǵının, asıl árman, asqaq maqsetin tolǵana tebirenedi.

Reti kelgende tálimger qáwim kúndelik jazatuǵın jaslarǵa baǵıt-baǵdar berip, aqıl-keńes usınsa, nur ústine nur. Bunıń shákirt penen ustazdıń bir-biri menen jaqsı til tabısıp ketiwine de qolaylı jaǵday tuwǵızatuǵını sózsiz. !lbette, bundayda ustaz psixologiyalıq qıraǵılıq penen tárbiyashılıq taqtın sheberlik penen paydalanıwı zárúr.

Rustın ullı jazıwshısı L.N.Tolstoy «Erkti rawajlandırıwdıń qaǵıydaları» degen kishi shıǵarmasında kún sayınǵı rejimlik máseleler (uyqıdan erte oyanıw, bir waqıtta tamaqlanıw, dem alıw, xızmet islew h.t.b.) menen bir qatarda adamgershilik printsiplerdi de (retsiz xoshametlerge jolamaw, kóptiń kózine orınsız túspew, mánissiz iske úyir bolmaw, dúnyaqońızlıqqa salınbaw h.t.b.) dizbeklep kórsetken. Ózin-ózi qalayınsha tárbiyalanǵanlıǵı usınnan ayqın kórinedi. Oları` hár waqıtta da bir nársege ayrıqsha názer awdara biliw, shama kelgeninshe nenii bolsa da óziń islew, tek oyındaǵını ǵana júzege asırıp otırıw, sharasız jaǵdayda ǵana baslaǵan isińdi taslap, ekinshi is penen aylanısıw, bir istiń ústinde tek sol haqqında ǵana oylanıp otırıw. Usı turǵıdan rus pedagogı K.D.Ushinskiydiń ózin tárbiyalaw maqsetinde jasaǵan is jobası da dıqqat awdararlıq. onda tómendegi punktler bar`

1. Ayrıqsha sabırlılıq, eń bolmaǵanda sırtlay sabırlı bolıw.
2. Sóz benen iste ádil bolıw.
3. İs-háreketlerdiń aqılǵa qonımlılıǵı.
4. Sheshimge tez kele alıw.
5. Óziń tuwralı orınsız bir de sóz aytpaw.
6. ?aqıttı maqsetsiz ótkizbew, tosattan ushıraǵan iske urınbay, tek kewilge alǵan isiń menen ǵana shuǵıllanıw.
7. Zárúr yamasa unamlı nársege ǵana boy taslaw, kórseqızarlıqqa salınbaw.
8. Hár geze óziń islegen iske muqıyatlap esap berip otırıw.

9. Hesh waqıtta da ótkendegi, yaki házirgi, yaki aldağı bolatuğın isiń menen maqtanbaw.

10. Usı jurnaldı hesh kimgе kórsetpew.

Belgili balalar jazıwshısı K.İ.Chukovskiy ózin-ózi tárbiyalaw jolında A.P.Chexovtıń basınan keshirgen ne bir azapları tuwralı onıń kúndeliginen mınaday úzindilerdi keltiredi: «Tárbiyalaw ushın, - dep jazıptı Chexov, - ózim júrgen ortalıqtıń dárejesinde bolıw ushın kúndiz-túni birdey miynet etiw, ómir boyı oqıw, shınıǵıw, ǵajırlı-ǵayratlı bolıwım zárúr. Bunda hár bir saat qımbat». Jazıwshınıń pikirinshe, ózin-ózi tárbiyalaytuğın adam – naǵız tárbiyalı kisi. Óz oyın ol bılayınsha dawam etedi` «Olar adamnıń jeke basın húrmet etedi, sonlıqtan hár qashan keshirimli, jumsaq, kishipeyil, kóngish keledi. Olar haq kewil, ótirik aytıwdan ottan beter qorqadı. Hátteki húsh nársenge turmaytuğın nárselerge baylanıslı ótirik aytıw degendi bilmeydi. Basqanıń jan dúnyasınıń názik jerine tiymeydi, ayaǵandı, ayalaǵandı qálemeydi. olar albıramaydı. Ataqlılar menen tanısıw sıyaqlı jalǵan abıroyǵa, jaltırawıqqa jolamaydı. Maydashúyde esaptı unatpaydı».

Joqarıda keltirilgen mısallar jas adamdı ózin-ózi tárbiyalaw protsessinde hár waqıtta da is-háreketke iytermeleytuğın ishki túrtkiler. Usılayınsha ózin-ózi tárbiyalawǵa beldi bekkem buwǵan adam hár waqıtta da ózine anıq wáde berip, sertlesedi, buyırıp minnetleme aladı, ózin-ózi maqullap, yamasa ayıplaydı, geyde oylaǵan issinen bas tartıp, ózin qayraydı yamasa jubatadı, tayı da usınday

Álbette, ayılǵanlardıń barlıǵı da tek iygi tilek retinde qalmaq, adamnıń kúndelikli konkret islerinde, gózlegen maqsetlerine jetiw jolındaǵı hár qıylı tosıq-qıyınshılıqlardı jeńiwde kórinip otırsa ǵana bul jaqsı adamgershilik sıpatlardıń qalıplesiwine járdemi tiyedi. Ózin-ózi tárbiyalawdıń tásirli usıllarınıń biri adamnıń ózin-ózi qadaǵalay alıwı. bul adamnıń ózinshe aldına maqset-

wazıypa qoya alıwı, oǵan jetkizetuǵın jollardı ózliginen izlestire alıwı, onıń orınlanıwın úzliksiz qadaǵalap otırıwı bolıp tabıladı.

Ózin-ózi tárbiyalawdıń bulardan basqa da tolıp atırǵan usılları bar. Olardıń birazı Abaydıń qara sózlerinde de keltirilgen.

Jas óspirimniń ózin-ózi tárbiyalaw máselesi iymanlılıq penen adamgershilik biyik printsipleri menen udayı ushlastırılса, jeke mápin jurт mápi menen úylestirip, tuwǵan xalqı menen shańaraǵına hadal xızmet etiw, olarǵa udayı parızdarman dew sıyaqlı iygi niyetlerden kelip shıǵıp atırsa, usı tarawdaǵı tınıs-trishiligi mazmunlı da jemisli boladı. Óytkeni, parız benen juwapkershilik, parız benen qarız, ar-uyat, namıs seziminiń bolıwı ózin-ózi tárbiyalaw isine zor túrtki bolıp, qıyınshılıqlarǵa tóze biliw jáne olardı jeńe biliwine, hár gezde de jarqın, shadlı ómir súriwge jetiw jolındaǵı gúresinde mádet bolıp otıradı.

Miynet – insanniń maqsetine baǵdarlangan, iskerligi bolıp, turmıs keshiriwdiń tiykarǵı shárti bolıp esaplanadı. Miynet sebepli insan óziniń materiallıq hám ruwxıy mútájliklerin ámelge asıradı.

İnsanniń ózi bolsa miynetkesh bolıp, ol sebep óziniń qábileti kórinedi. Miynet insandı ulıǵlaydı, jasawǵı, gózzallıqqa ilhamlandıradı. İnsan miynet sebepli qádir tabadı. İnsanniń maqluqlardan parqı miynet etiw. Sonıń ushın da xalqımızda «Miynet etken elde aziz», «Miynet túbi ráhát» degen naqıllar bar

Miynetti súymeytuǵın insan bolsa ózin de súymeydi, isjaqpas bolıp qaladı. Bunday insan hesh qashan kámillik dárejesine jjet almaydı.

Jalqawlıú, insan ómiriniń dushpanı, kámбаǵallıqqa baslawshı tiykarǵı jol. Gózzal hám bay ómir súriw ushın bar kúsh hám imkaniyattı iske salıp, óner úyreniw, miynet etiw zárúr. Baxıt, baylıq, abıray-itibar, salamatlıq óz-ózinen

kelmeydi. Abıray-itibar, baxıt, mol-dúńya tek insan aqıl-parasatı, miynetini menen tabıladı..

Shańaraqtıń materiallıq hám ruwxıy dárejesi de miynet sebepli artıp baradı. Shańaraq aǵzalarınıń bolsa abırayı, mártebesi, olardaǵı miynetkeshlik sebep boladı.

Hár bir insan ol yaki bull kásipti yaki bir neshe kásip-ónerdi iyelewi múmkin. «Bir jigitke qırq ónerde az» degen naqıldıń mazmını da bir neshe kásip óner iyelew kerekligin aytıp tur. Hár bir kásiptiń hám ónerdiń ózine ılayıq mashaqatı da bar. Onıń mashaqatın tınımsız izleniw, sabırlılıq penen jeńgen insan ǵana onnan lázzetlenedi.

Ullı babalarımız jaslıqtan óner iyelewdiń áhmiyetseti haqqında áhmiyetli pikirler aytqan. Haqıyqatında bir danıshpan perzentine násiyat beripti: «Áziz ullarım, óner iyeleń, óytkeni, mal-dúńyaǵa isenim doq hám altın, gúmis saparda qáwipli. Qaraqshı urlap ketedi, yaki iyesi jep tamam qıladı. Biraq óner qaynar bulaq, tawsılmas baylıq, eger ónerment malınan ayırılsa, qayǵısı joq, sebebi ónerdiń ózi baylıq. Ónerment qaysı jerge barsa qádirlenedi hám úydiń tórinen orın aladı. Ónersiz adam bolsa mudamı qıyınshılıqta boladı, urlıq qıladı».

Shańaraqta jaslardıń káip-óner iyelewi, miynetsúygish bolıp tárbiyalanıwında ustaz tutqan zárúr. Sebebi, ustaz kórmegen ónermenttiń isinde ónim bolmaydı. Shańaraqta perzenttiń óner úyreniwinde birinshi ustaz ata-ana bolıp esaplanadı. Ata-anadan ózi súygen óner haqqında dáslepki maǵlıwmattı alǵan perzent, álbette sol ónerdiń sheber ustasınan tálim alıwı zárúr. Xalqımız aytǵanıday «Ustaz kórmegen shákirt miń muqamǵa jorgalar».

3.6. Qabusnamada aqıllıq násiyatlar

«Qabusnama» da shıǵıs ádebinde ata-anaǵa múnásibette talap qılınatuǵın ólshem hám qaǵıydalar óz kórinisin tapqan. «Sen ata-anań haqqında diniy kóz qarasta ámel qılmasań, múriwbetli bol, kórgil, ata-ana seni jan kewli menen tárbiyalaydı, eger sen olarǵa qáte is qılsań, sen jaqsılıqqa ılayıq emesseń, sebebi hár bir insan ata-anasınıń jaqsılıǵın bilmese, birewdiń jaqsılıǵına baha bere almaydı hám óz perzentleriniń saǵan húrmet qılıwın qáleseń, sen de ata-anańdı húrmetle, sebebi sen ata-anańa ne is qılsań, perzentini de saǵan sonday is qıladı.

Adam miywege, ata-ana daraqqa usaydı. Daraqqa jaqsı álpeshlep qarasań, miywesi jaqsı hám mazalı boladı, sonday-aq, ata-ananıń izzet hám húrmetin kóbirek qılsań, sen haqqında olardıń duwası tezirek qabıl boladı».

Miyras alıw ashkózligi menen ata-ananıń ólimin tileme. Olardıń rısqı arqalı **rilqqa** iye bolasań, ırısqı bólistiriw, kúndelikli tirishilik dep ózińdi azabqa qoyma, birewdiń rısqısın alaman dep háreket qılma... Sennen halı jaqsıraq adamǵa qızǵanshaqlıq peneni qarama.

Qansha jarlı bosań da, aqıldan bay bolıwǵa háreket qıl. Sebi dúnya, baylıq penen bay bolǵannan, aqılıń menen bay bolǵan jaqsı. Aqıl menen dúnya toplasa boladı, biraq dúnya menen aqıl toplap bolmaydı. Aqıl sonday qımbat bahalı nárse, onı urı alıp kete almaydı, otta janbaydı, suwǵa batpaydı.

Ata-anaǵa boysınıw menen birge, olarǵa shın kewilden iseniw hám bárshe tarawlardı sırlasım dep biliw kerek. Sebebi, balalarǵa qaraǵanda ata-ana kópti kórgen, aqıl hám tájiriyebeli hám jaqsı-jaman joldı bilgen boladı. Sonıń ushın ata-ana balalrǵa tuwrı joldı kórsetip, násiyat hám másláhátler beriwi, balalar bolsa onı tuńlawı kerek.

Ata-ananıń sózlerine isenbegen, olardan ózlerin aqıllı hám isbilermen dep esaplaǵan balalar kóp ǵana qıyınshılıqlar hám hár qıylı apatlarǵa ushıraydı.

Sebebi, isenimsizlik adamda aldaw hám ótirik sóylewdi payda etedi, ótirik sóylew bolsa barlıq jamanlıqtı keltirip shıǵaradı. Birewge ótirik sóylew eń ullı ayıp bolıw menen birge, ata-ananı aldaw bolsa eń jaman ádet. Ata-ananı ǵáplette qaldırıw, hár bir istińnen de haqıyqattan xabarsız qaldırıw, ata-ana ushın bunnan óter azap joq. Balalar qıyın ahwalǵa dus kelgende ata-anaların bunnan xabardar qılsa, ata-ana óziniń aqılı, tájiriybesi menen bul qıyın jaǵdaydan shıǵıw jolın kórsetip beredi.

Sebebi hár bir perzent óz ata-anasına óz ahwalınan, qılıp atırǵan islerden xabardar qılıw menen birge olardıń násiyatlarına qulaq salıwı hám ámel kılıwı zárúr. Olardıń jaqsı islerinen úlgi alıp, tárbiyalarınan turmısta paydalanıwı kerek.

Balalar turmısta úlkeyer eken olardıń táǵdirinde eki nárese boladı: Yaki baxıtlı boladı, yaki jaman jolǵa kirip baxıtsız bolıp qaladı.

Balalar qanday qılıp baxıtlı boladı?! Eger óz atasınıń ǵárezsiz shın kewildan mehribanlıq qılıp aytqın sózlerine qulaq salmasa, bergen másláhátlerine kulaq salmasa, basqalardıń násiyatların tınlamasa, bara-bara joldan adasadı, aqır-aqıbet baxıtsız bolıp qaladı. Baxıtsız balalar úlkeygennen keyin óz baxıtsızlıqlarına ózlerin ayıplı dep esapqa almay, ata-anaların ayıplap, baxıtsızlıǵınıń sebepshisi dep olardı kósetedi.

Ata-ana, tuwısqan-tuwǵanda húrmet etiw tek jasılıǵımızda yamasa bay-dáwlelilik dáwirlerinde emes, bálki ómiri dawamında kúshimiz tawsılǵansha. Úlkenlerdiń óz-ara baylanıslı múnásibetleri basqalarǵa úlken tásir etedi hám jaslar bul múnásibetlerden úlgi aladı.

Biz ata-anamızdıń qasında birge jasap atırǵanımızda olardı bárhama kewlin kóteriwiwimiz, olarǵa kórsetiletuǵın izzet-húrmetti óz ornına qoyıw, bárhama hal-ahwalın sorap turıw kerek. Úylengennen keyin hám basqa jerden

háwli alıp shıǵıp ketkennen keyin bolsa tez-tez olarǵa barıp turıwımız, duwaların, pátiyasın alıp turıwımız kerek. Eger bizdiń ilimimiz hám kásibimiz ata-anamızdan joqarı bolsa, biz bunnan hesh qashan maqtanbaslıǵımız insaniy páziyetlerden esaplanadı. Ata-ana aldında ámel hám kásip penen maqtanıp keriliwden góre ilimsiz bolǵan abzalıraq.

Ata-ana tiriliginde olardıń kewliin kóterip, quwantıw, ólgennen keyin bolsa tiriligindegi aytqan násiyatlarına ámel qılıw, olardıń jaqsı táreplerin oylap yadqa alıw, sadıq hám opadar perzentlerdiń eń jaqsı ádetlerinen bolıp esaplanadı. Sonı aytıw kerek, ata-anadan sırtta jaqsılıq qolın sózǵan adamlardıń da izzetin ornına qoyıw kerek.

Danalar aytadı, «İlimsiz adam-jahl, ónersiz adam-jalqaw, dostı joq adam-baqıldur». Dostıńızdı bahalay biliń, dos-dosqa ayna. Eger onı razı bolsın deseńeńiz, erisken jetiskenliklerine quwanıp, qollap-quwatlan, qıyın kúnlerde qasında bolıń, másláhatlesip mádetker bolıń. Dos jılatıp, dushpan kúldirip aytadı. Jalǵız qalǵanıńda onıń menen sırlas, pikirlerińdi ashıq bayan qıl. Eger oylarıńız, maqsetlerińiz bir jerden shıǵıp, oy-pikirlerińiz tuwrı kelip, hár qanday istiń ámelge asıwına paydası tiyse, onda doslıq jáne de bekkemlenedi, bir-birewge ıqlas «Dostıńnan tap», - degen gápte usınnan qalǵan bolsa kerek. Dostım dep hámme gápti ayta beriwde aqılǵa muwapıq emes. «Sırıńdı aytpa dostıńa, dostıńnıń da dostı ba, aytar dostına» degen gápti umıtpaǵan maqul.

Doslıq baylıq penen ólshenbeydi, onıń ózi biybaha gáziyne. Sır saqlaw qábiletine itibar beretuǵın bolıwı kerek. Eger dos dep tańlaǵanıń seniń sırıńdı saqlay alsa haqıyqıy dos. Danalar aytadı, «Sır saqlaw til astına shoq alıp juriwden de mashaqatlı» Bul haqqında Berdaq shayır bılay dep jazadı:

«Dostıńnıń sırın dushpanga aytpa,
El buzıwshı boladursań»

Bunnan kórinip tur, awzına kúshi jetpegen, sırdı saqlay almay dus kelgen adamǵa ayta beretuǵın adamlar menen dos bolıw qátelikke alıp keledi.

Sonıń ushın doslarıńnıń isi tuwrısında oyla, olarǵa sawǵalar jiber hám múriwbet kórset, sebebi hár kim óz dostın este tutpasa, dosları da onı este tutpaydı. Aqır-aqıbetinde ol adam dossız qaladı.

Hámiyshe dos tutıwdı ádet et, sebebi dostı kóp adamnıń kemshilikleri de bilinbeydi. Jaqsı sıpatları kóbeydi. Biraq jańa dos tapqanda, eski dostıńnan keshpe, olardan júzińdi burma. Sonda hámme waqıt dostıń kóp boladı. Mısalı, jaqsı dos insańǵa úlken dáwlet delingen. Sonıń menen birgelikte doslarıń haqında oylap kór: birew yarım boladı, ondaylar menen jaqsı múnasibette bol, olar menen hár qıylı jaqsı hám jaman máselelerde de doslas, sonıń ushın olar sennen qanshalıq kóp jaqsılıq kórse, seniń menen pútkilley dos bolıp qalıwı múmkin.

Máselen, Ískenderden: «Az ǵana kúsh penen sonshellı kóp mámleketti qanday qılıp ózińe boysındırıldıń» - dep soraptı. Sonda Ískender: «Jaqsı sóz, jaqsı múnásibet penen dushpanlardı ózime qarattım, doslardı jolǵa saldım, sol sebepli de kóp mámleketlerge iye boldım» - degen eken.

Bilgil, doslarıńnıń dosları da seniń doslarıń. Onıń usı adamǵa dostıń dushpanıńdı jaqsı kórse, onday dostan abaylı bol, eger seniń dostıńa basqa bir dostıń dushpan bolsa, onnan da abaylı bol. Eger dos sennen sebepsiz ókpelese, onıń doslıǵınan úmitlenbe, dúńyada bunnan ayıplıraq, bunnan jamanıraq adam bolmaydı. Bunday adamlardı mal-dúńya dostıń qatarına qoy, jan dostıń qatarına qoyma. Sebebi, olar ar-namıs dostı emes, mal-dúńya dosları bolıp esaplanadı.

Jaqsı menen jaman arasındaqı parqtı bil. Ekewine de doslıq qıl, jaqsılarǵa shın kewilden, jamanlarǵa til ushında. Sonıń menen bunday taypadaǵı adamlar da saǵan doslıq múnasibette boladı, sebebi, adamnıń járdemi tek dosqa ǵana

túspeydi. Adamnıń jamanlarǵa da isi túsip qalıwı múmkin. Sen usı eki taypa adamlardıń da doslıǵın ózińe qaratıp al.

Aqılsız adamlar menen dos bolmaǵıl, aqılsız dos sonday bir is qıladı, onı hátte aqıllı dushpan da qıla almaydı. Márt, bawrıkeń, miriwbetli, ilimli, opalı adamlar menen dos bolǵıl, sen ózińnin miriwbetiń, mehir-shápáátiń, ilimiń menen tanılasañ. Miriwbetsiz, mehir-aqıbetsiz, ilimsiz adamlar menen sáwbetles bolma, onday adamlar menen sáwbetles bolǵannan góre jalǵız otırǵan abzıl. Esaplı dos ayırılmas.

Adamlardı eki taypaǵa ajıratadı. Birinshisi - doslardıń haqın paydasız sarıplıwshılar, ekinshisi – jaqsılıqtı jaqsı qabıl qılıwshılar. Bilgil, dos bolıwǵa ılayıq adamda eki nárseden biliw múmkin: Birinshi – dos basına múshkil is túsken waqıtta, dúnya maldı ayamaydı. Yamasa kámbaǵallıq paytında onnan júzin burmaydı, dostı bul dúnyadan ótkennen keyin dostınıń balaların, aǵayınların shaqırıp alıp, olarǵa jaqsılıq qılıp hám dostınıń qábirine barıp, ziyarat qılıp, dostına duwalar oqıydı.

Dostıń seniń dushpanıń menen dushpan bolmasa, onı dos deme. Dostıńa dos waqtında bir nárese úyretpe, sebebi waqtı kelib dostıń saǵan dushpan bolıp qalsa, úyretkeniń ózińe qaytadı. Keyin pushayman bolasań, kámbaǵal bolsań, bay-dáwletli adam menen doslaspa, sebebi kámbaǵaldı hesh kim dos tutpaydı, ásirese dúnya malı kópler jaman kóredi. Ózińe múnasip dos izle, eger sen bay-dáwletli bolsań, kámbaǵaldı dos tutsañ tuwrı keledi. Biraq xalıqtıń doslıǵıńdı kewlińnen shıǵarma, sonda bárshe isleriń rawaj boladı. Eger dostıńnıń kewli hesh sebepsiz sennen qalsa, onıń kewlin qaytadan alıwǵa háreket etpe, támegóy, gúnalı, qızǵanshaq dostan uzaq bolǵıl. Onıń doslıǵı haqıyqıy emes. Miymandoslıq xalqımızdıń kanan-qanǵa sińip ketken ádetlerden biri. Úydiń tóri,

nannıń ıssısı hámıyshe miymandiki. Eger sen sonday qılmasań, adamıyılıq qásiyetleriń qayda qaldı?

Miymansız úy – kewilsiz tán. Sonıń ushın miyman kelse, quwanadı, tapsa malın soyadı qońsı-qobanı da shaqırıp, olardıń da kewlin aladı. Úy iyesi-kelinshek tapqan-tergenin miymanǵa qoyadı. Sebebi «miyman az otırıp, kóp sınaydı».

Usı úydiń jaqsısın da, jamanın da aytıp bahalaydı. Miyman – úydiń aynası. Sonıń ushın da onıń kewlin alıw júdá áhmiyetli is. Biziń xalqımızda «Miyman kútpay jigittiń atı shıqqas» degen sóz bar. Bul miymandoslıq ádebi «Qabusnama»da da orın alǵan.

Ey, perzent, bilgil hár kúni úyińde biytanı adamlardı miyman qılma, sebebi hár kúni miyman shaqırsań, miymanǵa arızılıq xızmet qıla almaysań, kewliń hár ayda neshe márte miyman shaqırǵısı kelgenin anıqla. Eger úsh márte miyman shaqırǵıń kelse, úsh márte sarplamaqshı bolǵan qárezetińdi bir miymanǵa sarıpla. Áne sonda dásturxan tolı boladı, artıqsha gáp sózlerden uzaq bolasań. Miymanlar úyińe kelse, sen hámme waqıt óz doslarıń menen olardıń aldınan shıq. Jaqsı sóz benen kútip al. Sonda olar saǵan minnetdarshılıq bildiredi. Eger awqat pisse, awqattan aldın miywe keltir súyinip jesin. Biraq sabır qıl. Onnan keyin barlıq adamlar dásturxan átirapına otırsın, sen otırma miymanlar bárshesi birgelikte awqatansın, miymanlar bir-eki márte aytpaǵansha sen otırma, miymanlar bizler razımız, dese, maǵan qaramańlar, men sizlerge xızmet qılaman, dep ayt. Eger jáne tákirar aytsa, onnan keyin otır. «Ey, pálenshe, awqattan jeń, hesh jemedińiz, men sizge hesh nárese qıla almadım, quda qálese keyingi kelgenińizde bunıń kemshiligin toltıraman»-dep hárgiz aytpa. Bul sózler ullılardıń, abıraylı adamlardıń gápi emes, bálki tárbiya kórmegen adamlardıń gápi. Bunday sózlerden miyman qolaysızlanadı, awqat jemeydi, ornınan turıp ketedi. Biziń Gilanda jaqsı ádet bar, miyman shaqırsa,

dástúrxandı ashıp, awqatlardı ákelip qoyadı hámme gúzelerge suw quyıp, dásturxan shetine qoyadı hám bárshe miymanlardı dástúrxangá mirat etip, ózleri shıǵıp ketedi. Miyman taǵamdı qálegenshe jeydi, onnan keyin úy iyesi otırıwǵa keledi. Arab xalqında da sonday dastúr bar. Miymanlar awqatlanıp bolǵan soń, qol juwǵannan keyin átir hám gúlab keltirip qoy, ziyapattı xosh iyisli qılsın. Xızmetshiler hám hızmetkerlerge jaqsı húrmette bol. Sebebi jaqsı atıńdı solar shıǵardı. Ziyapatda mazalı zatlardı kóp etip qoy, xosh hawaz qosıqshılardı hám sazandelerdi shaqır, sharap ta tayarlap qoy, sebebi miymanlar awqatlanıp, soń sharap ishıp, qosıq, nama tıńlap kewlin kóteredi.

Demek, ey perzert, miymanǵa minnet etpe, ashıq júzlilik penen sóyle. Kim seniń miymanıń bolsa, ashıq júz benen awqatlansın, biraq óziń az ish miymannan aldın más bolıp qalma, ashıq júzli bolıp kúlip júr. Biraq biykardan biykarǵa kúlme, kóp kúliw jilliliktiń bir túri, az kúliw siyasat. Miymanlar más bolıp qalǵannan keyin ketkisi kelip ornının tursa, bir-eki márte otırıńlar, dep mirat salıp, sońınan ruxsat ber. Eger xızmetkeriń bir qáte islese, miymanıń aldında qabaǵıńdı úyip olarǵa baqırma. Eger miyman saǵan bir ashshı gáp aytsa, sen qattı sóz aytpa, húrmetińdi saqla.

Demek, ey perzent, hár kimniń miymanı bolıp bara berme, sebebi ol abırayıńdı tógedi. Eger bir jerge miyman bolıp barsań, ash bolıp barma, júdá toyıp ta barma. Awqat jemey otırsań úy iyesi qıylanadı. Eger awqattı kóp jeseń bársheniń kózine jaman kórineseń. Miyman bolıp barsań, eger eń jaqın dostıńniń úyi bolsa da ózińe ılayıq jerde otır, awqat hám sharap ústinde birewge buyırıq berme, yaǵnıy mezbanniń xızmetlerine «ey, pálenshe, bul jer meniń de úyim, awqattı bul jerge qoy, basqalardıń awqatına qol urma» - deme. Óz xızmetshilerińe bir bólek te nan alıp berme. Miyman bolıp barǵan úyińnen bir nárse alıp ketiw uyat sanaladı.

IV-bap. Qaraqalpaq oyshillarınıń aqıl haqqında násiyatları

4.1. Qaraqalpaq shayırlarınıń Watan haqqında násiyatları olar biziń biybaha baylıǵımız

Ǵárezsizlik jıllarında elimizde tálim-tárbiya tarawında túpkilikli ózgerisler júz berip atr. Milliyligimiz tiklenip, materiallıq hám ruwxıy mádeniyatımızdıń jańa, ashılmaǵan betleri ashılmaqta. Birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimov elimiz jaslarınıń aqıllı, bilimli, ruwxıy tárepten jetilisken, óziniń ótmishi hám qádriyatları menen maqtana alatuǵın, Watannıń gúllep-jasnaytuǵınlıǵına bekkem isenim menen qaraytuǵın etip tár`biyalaw máselelerine atalarsha ǵamxorlıq jasamaqta. «Biziń perzentlerimiz bizden góre kúshli, aqıllı hám, álbette, baxıtlı bolıwı kerek» dep, jaslar tárbiyasın mámleketlik siyasat dárejesine kóterdi. Jaslardı kamalatqa jetkiziw ushın olardı ótkendegi ullı oyshıllarımızdıń miyras etip qaldırǵan ilimiy-ruwxıy, morallıq-mádeniy miyraslarımızdı qunt penen úyreniw, olardı ámeliyatta qollana alıw hám sonıń menen bir waqıtta olardı kóz qarashıǵınday saqlap, qádirlewimiz kerek degen ruwxta tárbiyalaw zárúr.

Biz bay ruwxıy hám mádeniy miyrasqa iyemiz. Qálegen tarawǵa názer salsaq, haqıyqattı kóriwimiz múmkin. Muqaddes zámıynimizde tuwılıp, dóretiwshilik miynet etken İbn Sino, Xorezmiy, Beruniy sıyaqlı oyshıllarımızdıń ullılıǵı pútkil dúnyaǵa ázelden belgili. Biz olardıń miyrasların hár tárepleme keńnen úyreniw baxıtına ǵárezsizligimiz arqalı eristik. Endigiden bılay olardıń ullılıǵı jasalma tárizde kemsitilip kelinggen danıshpanlardıń ómiri, ilimiy-ruwxıy, mádeniy miyrasların qunt penen úyreniw mámleketimizdiń ruwxıy-mádeniy qádriyatların bayıtıw bolıp tabıladı. Bul orında qaraqalpaq oyshıllarınıń ádeplilik haqqındaǵı miyrasların úyreniw teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye. Ájiniyaz, Berdaq, Omar shayır, Gúlmurat shayır hám t.b. tárbiyalıq áhmiyetke iye bolǵan

shıǵarmaları búgingi kúnde ruwxıy-aǵartıwshılıǵımızdıń rawajlanıwında, ásirese bárkamal áwladtı tárbiyalawda ayrıqsha áhmiyetke iye.

Keleshek dóretiwshileri esaplangan jaslar sanasında milliy ǵárezsizlik ideyası hám ideologiyasın qalıplestiriw, olardı milliy ruwxıy qádrیاتlar ruwxında tárbiyalaw – dáwir talabı. Bizin ruwxıy miyraslarımızdıń mazmunında ata-babalarımızdıń úrp-ádetleri, ádepleri, xalqımızdıń mádeniy saltları, oyları hám t.b. jámlengen bolıp, olarda ata-anaǵa, ustazǵa, el-jurtqa, xalıqqa muhabbat, húrmet, ardaqlaw sezimleri jańlap esitiledi. Hár bir xalıqtıń, millettin morallıq qádrیاتları, isenimi, usı xalıq, millet jaratqan ulıwmainsanıy morallıq qádrیاتlar, ádep, isenim, mehir-muhabbat dúnyaǵa kóz-qaraslar tiykarında qalıpleseı. Ózlikti ańlaw eń dáslep óziniń mádeniy-ruwxıy tariyxındı, ana tilińdi, óz xalqınıń ádep-ikramlılıǵın, ónerin biliwden baslanadı. Bul óz gezeginde hár birj as áwladtı tálim-tárbiya protsessinde milliy oyshıllardıń bay mádeniy miyrasları tiykarında, olardıń ádep-ikramlılıq násiyhatları ruwxında tárbiyalaw búgingi kúndegi sirá keshiktiriwge bolmaytuǵın wazıypalardan bolıp tabıladı.

Búgingi rawajlanıw, ruwxıy ǵárezsizlik ózin ańlaǵan, yaǵnıy óziniń ana tili, jazıwı, mádeniyatı, tariyxın puxta bilgen, óz xalqınıń úrp-ádetlerinen, ádep normalarınan xabardar bolǵan adam ǵana jámiyetlik turmısqa aktiv qatnasa aladı.

Biz búgingi tálim-tárbiyanıń mazmunına óz ata-babalarımızdıń, danışpan oyshıllarımızdıń ilimiy, mádeniy, ádep-ikramlılıq miyrasların keńnen kirgizgende ǵana dáwir talabına juwap bergen bolamız.

Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov óziniń «Tarixiy xotirasız kelajak yo'q» degen shıǵarmasında «özlikti ańlaw tariyxtı biliwden baslanadı» degen edi.

Haqıyqattan da jaslar eń dáslep ózligin ańlamay turıp, ata-babası kim ekenligin bilmey turıp, óziniń tuwılıp ósken ata topıraǵı, awılı, qalası hám

Watanınıń tariyxın bilmey turıp, keleshek haqqında, rawajlanıw haqqında, qısqa etip aytqanda, huqıqıy demokratiyalıq jámiyet qurıw haqqında oylamasa da boladı.

Búgingi kúni elimizde óziniń tıyanaqlı pikirine, bekkem kóz-qarasına iye bolǵan jas áwladtı qalıplestire alıw, olardıtuwrı jol menen basqara alıw, zamangóy bilim hám texnika menen támiynlew, baslama hám dóretiwshilik islerdi qollap-quwatlaw húkimetimiz benen xalqımız aldında turǵan áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı. Milliy qádriyatlarımızdı tereń úyreniw, analizlep biliw jámiyetimizdiń rawajlanıwı ushın áhmiyetli bolǵan máselelerdiń biri. Óytkeni danıshpan oyshıllarımız qaldırǵan ruwxıy miyraslarda barlıq dáwirler ushın kerek bolatuǵın ájayıp kóz-qaraslar, násiyhatlar bar bolıp, olar búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan emes.

Ótmish dáwirlerdegi tálim-tárbiya protsesslerin úyreniw, unamlı táreplerin búgingi tálim-tárbiya sistemasında qollanıw, unamsız táreplerinen tiyisli juwmaq shıǵarıw ámelge asırmaqshı bolǵan jumıslarımızdıń rawajlanıwına paydalı tásir etedi.

Qanday adam ǵárezsiz Ózbekstanniń keleshegin jarata aladı? Bizińshe, Watanniń keleshekte gúllep-jasnaytuǵınına bekkem isenetuǵın, milliy qádriyatları menen maqtana alatuǵın, gózlengen maqseti, jolınan taymaytuǵın, Watanniń qádirine jete alatuǵın, óz tili, ótmishi, tariyxın jaqsı biletuǵın adamlar ǵana Watanniń keleshegin jarata aladı.

Watanǵa bolǵan muhabbat adamzat jámiyetiniń hár bir dáwirine, hár bir milletke tán isenim bolıp tabıladı. Eger uzaq tariyxımızǵa názer salsaq, onda Watanǵa degen muhabbat tuyǵısı xalqımız tárepinen áyyem-áyyem zamanlardan berli ardaqlanıp kelingен. Bunı Oraylıq Aziya xalıqları arasınan jetilisip shıqqan belgili hám danıshpan oyshıllardıń is-háreketlerinen, biziń

dáwirimizge shekem jetip kelgen shıǵarmalarınan, xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgilerinen kóriwge boladı.

Watan tuyǵısı búgin de muqaddes túsinik. Jaslardı Watan tuyǵısı ruwxında tárbiyalawda danışpan oyshıllarımızdıń biybaha pikirlerinen hám násiyhatların tálim-tárbiya protsessinde orınlı paydalanıp, jaslardıń Watanǵa bolǵan muhabbat sezimlerin kúsheytssek, milliy tárbiyamızdıń tırnaǵın bekkem qalawǵa erisemiz.

Ádep-ikramlılıqta Ana-watandı, tuwılǵan jerdi, anna xalıqtı, shańaraqtı, ata-ananı súyiw muqaddes túsinikler bolıp tabıladı. Óytkeni bul shańaraqtı adamzat ásirler boyı qásterlep kelgen. Watandı súyiw – bul demek, oǵan pidayı hám múnásip xızmet etiw bolıp tabıladı. Watanǵa qıyanet, satqınlıq islegen adamnan hesh waqıtta ádepli insan shıqpaydı. İnsan ushın eń joqarǵı sezim, eń joqarı pazıylet – bul Watan sezimi. Bul sezim mángi hám sap sezim bolıp, hár bir insandı óziniń kindik qanı tamǵan jerdi ardaqlawǵa shaqıradı.

«Atam kúyew bolǵan jer,

Annam kelin bolǵan jer,

Kindik qanı tamǵan jer», - dep jırlanadı xalqımızdıń qaharmanlıq dástanlarınıń birinen bolǵan «Qoblan» dástanında.

Watan adamǵa dúnyanıńjarıǵın baǵıshlaydı. Onı joqtan bar etedi. Tuwılǵan jer – insan kamalatınıń tiykarı. Adam qanday da bir ózge jánnat mákan jerde jasasa da, báribir óz úyin, óz Watanın saǵınadı, oǵan jetiwge umtılıp jasaydı. Balalığı, jaslıǵı ótken jeri, yarı-dosları, tuwılǵan jeriniń tabısları menen zawıqlanbaytuǵın adamdúnyada joq bolsa kerek. Hátteki shet el basqınshılarınıń zorlıǵına ushırap, óz elinen basqa jaqlarǵa kóship ketken watanlaslarımız da ómir boyı tuwılǵan elin saǵınıp, oǵan jetiwge asıǵıp kelgen.

Ózbekstan gárezsizlikke eriskennen keyin gána olardıń Ózbekistanǵa keliwine, eger qálese, tuwılǵan jerine kóship keliwine ruxsat berildi.

Watan adamǵa onıń dúnyada jasap atırǵanlıǵına quwanıp, óziniń kúshine isenim, eliniń tabıslarına maqtanış sezimin beredi. Sonıń ushın da shayır J.Aymurzaevtıń «Watanım – janım anam» dep jırlawı tosınnan emes.

İnsan ushın anna watanınan ullıraq, óz shańaraǵınan súyiklirek mákan joq. Kindik qanı tamǵan jer, ata-ana mehri, Watan sezimi anna súti menen kiredi. Hátteki gódek náreste de óz anasına, óz úyine talpınadı. Demek, insanniń júregi soǵıp turar eken, bul mehir, bul sezim onıń qálbinde bekkem orın aladı. Sol sebepli ózbek, qaraqalpaq xalqında «Ata mákan», «Anna jurım», «Kindik qanı tamǵan jer» degen sezim-tuyǵılar ata-babalardan miyras bolıp qalǵan.

Babalarımız jurtımyzǵa bastırıp kelgen Shıńǵıs xan, İskender Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) lar menen mártlershe gúresip, óz Watanın basqınshılardan qorǵaw ushın ólimnen de qorqpaǵan. Hesh bir jawdan jeńiliw bilmegen, jeńilmes degen ataq alǵan İskender Zulqarnayn áskerlerine soqqı berip, olardı hawlıqtırǵan, onı eki ret jaradar etken sogdiana xalqınıń batır perzenti Spitamenniń qaharmanlıǵı pútkil dúnyǵa málim. Ertede ata-babalarımız arasınan shıqqan sárkarda hayal jolbasshı Tumaris, Malika Sparetralardıń Watandı qorǵawdaǵı kórsetken qaharmanlıqları búgingi áwladlar ushın úlgi boladı. Shıńǵıs xan basqarǵan mońǵol basqınshılarına qarsı gúreste ájayıp qaharman dárejesine shekem kóterilgen, Shıńǵıs xandı lal qaldırǵan Muhammed Xorezm shax ulı Jalaladdin Manguberdini barlıq dúnya xalqı jaqsı biledi hám húrmet etedi. Túrkk elin mońǵol basqınshılarınan tazalaǵan hám óz aldına birlesken túrkiy mámleket dúzgen Ámir Temur joqarı dárejege kóterilip, húrmet etiledi.

Qaraqalpaq oyshılları, jazıwshı hám shayırları xalqımızdın «Watan kúnnen de sulıw, altınnan da qımbat» degen danalıǵın hár tárepleme rawajlandırıp, perzentlerdi Watanına sadıq bolıw ruwxın-da tárbiyalaytuǵın shıǵarmalar jazǵan. Olardan mısallar keltiremiz:

«Giyne qılıp, jurttı taslap ketkennen,
Qádirin b`ilmes jerde xızmet etkennen,
Jat ellerde músápirlik shekkennen,
Urıp-soǵıp, qorlasa da el jaqsı». (Ájiniyaz)

Yamasa:

«On jıl boldı elden kettim,
Xiywada xızmet ettim,
Eldi saǵınıp zar ettim,
Xalqımdı qashan kórerimen» (Kúnxoja)
«Men ketkeli boldı jeti jıl, jeti ay,
Azap-aqıret penen ómir ótti-ay,
Elimdi saǵındım, dármanım ketti-ay,
Hár túrli qıyal bar oylasam oyda» (Kúnxoja).

«Watandı súyiw iymannandur» dep biykarǵa ayılmaǵan. Ana-Watan sezimi barlıq júreklerde turaqlı soǵıp turıwı kerek. Bizler hesh qashan ájayıp mámleketimiz – ana Watanımız atına daq túsirmewimiz kerek.

4.2. Allamalardıń miynet hám óner haqqındaǵı násiyatları

İnsanniń ómir jolı besikten baslanıp, qábirde tamamlanadı. İnsanǵa besikten baslap durıs tárbiya berilse, onıń ómir jolı mazmunlıboladı. «Eger bir adam jaslıǵında nápsi buzılıp, tárbiyasız, ádep-ikramsız bolıp ósse, allahu akbar, bunday adamlardan jaqsılıq kútiw, jerde turıp juldızlarǵa qol sózǵan menen bapabar sıyaqlı» degen edi Abdulla Avloniy. Balalıq adamnıń keleshek táǵdirin belgileydi. Bala úlkenlerdiń tájirybelerine súyeniwi, pánd-násiyhatlarına qulaq túrip, olar menen jaqsı múnásibette hám qarım-qatnasta bolıwı kerek.

Balalıq qurıp piteyin dep turǵan imaratqa uqsaydı. İmarat qansha boy sózsa, onıń tırnaǵı sonshellı tereń hám bekkem bolıwı zárúr. İnsanǵa balalıǵınan baslap bilim beriw, tárbiyalaw dárkar. Balalıqtan jaqsı tárbiya hám tereń bilim alǵanlar keleshekte Samarqand, Buxara, Xiywadaǵı aspan menen tiresken, naǵıslı imaratlar, xalıq aǵartıwshıları sıyaqlı adamlar arasınan boy kórsetip shıǵadı hám babalarımız İmam Buxariy, háziret Nawayı, ál-Beruniy, Ábiw Áliy İbn Sino, ál-Farabiy, at-Termiziy, Xojaxmet Yassawiy, Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxoja, Ayapbergen Muwsa ulı, Abaz Dabil ulı, Sadıq Nurımbet ulı sıyaqlı ómir aspanınıń jariqjuldızları bolıp kamalǵa keliwi múmkin.

Adamnıń qarım-qatnasına hám múnásibetine, sóylewine qarap, onı «sózi shiyrin», «sózi dúziw», «dilwar» adam dep ataydı. Bul túsiniklerdiń tıp mánisi` insan sóylegende, adamlar menen xızmet babında bolsa da bir-biriniń kewlin tawıp sóleydi, hár bir sózi mánili. Bunday insanlar ardaqlı. Kim wádesine wapalı bolsa, onı el húrmet etedi. Bulardıń hámmesi insanniń sóylesiw sheberligi, ádebi menen baylanıslı. «Óner aldı – qızıl til» deydi dana xalqımız. Adamdı basqalar menen doslastıratuǵın da, qaslastıratuǵın da adamnıń tili. Sonlıqtan danıshpanlardıń ádebi ruwxında jaslarımızdı tárbiyalaw – búgingi kúnniń keshiktiriwge bolmaytuǵın wazıypası bolıp tabıladı.

«Miyнет-baylıqtıń atası, jer – onıń anası» deydi danışpanlar. Adam payda bolǵalı berli miynettiń esabınan jasap kelmekte. Adam miynetti, miynet quralların úzliksiz jetilistirip barıw arqalı ósip, rawajlanıp, jetilisip otırǵan.

Berdaq «Miynetsiz dúnya izleme, Jandı otqa jaǵadursań», deydi.

Adamlardıń zárúrliklerin támiynlew ushın búgingi kúnde pútkil dúnyada 50000nan aslam kásip túrleri bar bolıp, bul kásiplerdiń hámmesi adamlarǵa xızmet etedi. Hár birj as ózine mamanlıq tańlap atırǵanda usı kásiplerden birewin tańlap alıp, kópshilik penen bir qatarda turıp miynet etedi. İnsan ádebi, tárbiyası onıń miynetke bolǵan múnásibetinde kórinedi. Tárbiyasız adamlarǵana miynetten qashıp, ańsat jol menen ırısqa nesiybe tabıwǵa umtıladı. Adam balası miynetten baxıt tabıwǵa umtılsa, basqalardı óz miyneti menen shad ete alsa, bunday adam haqıyqıy baxıtlı insan.

Xalqımız «jigitke jetpis óner de az» dep biykarǵı aytpaǵan. Danalar aytqan eken:

Altın izleme, úyrenkil óner,

Ónerdiń aldında tasdur altın-zer. (Abdurahman Jamiy).

Ónerli adamlar kóp sóylemeydi,

Qarap tur` ónerdiń ózi sóyleydi. (Ahmed Danış).

Hár bir adam kásip-kárin jaqsı biliwi, jaqsı tárbiya alıwı hám jaqsı minez-qulıq pazıyletlerine iye bolıwı kerek. (ál-Farabiy).

Hádiste «Hadal kásipten sharshap uyqılaǵan adam gúnaları keshirilgen halda túneydi», «Qaysı birińizge táńiri bir kásip sebepli ırısqa jetkizip turǵan bolsa, usı kásipt`in ózi ózgermegenshe sol kásipti taslamań» delingen.

4.3. Qaraqalpaq shayırlarınıń adamıylıq pazıyletler haqqında

Xalıq penen birge bolıw, hár qanday jaǵdaylarda da birge jasaw qarım-qatnas dep ataladı. Elimizde xalıqshıl adam joqarı húrmetke bólenedi. Adamlardıńbir-biri menen múnásibetleriniń gózzallığı, múlayımlığına «jámaát ádebi» delinedi. Berdaq «Jalǵız súyenishim xalqım, panayım, Júzimdi soldırar dushpan sol ushın» degen edi. Xalıq insannıń abıroyın kóteretuǵın, xoshametin beretuǵın, sonıń menen qatar, kerek jerinde qorǵap qalatuǵın úlken kúsh bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq oyshıllarınıń biri Berdaq shayır xalıqqa xızmet etiwdi ádeplilik hám kóregeniliktiń belgisi dep joqarı bahalaydı.

«Adam ulı bári birdeyin bolmas,
Biriniń gúli solsa, biriniki solmas,
Jaqsı bolsa biyádeplik is qılmas,
Jaqsı bolsa, xızmet eter xalıq ushın.

Ǵosh jigittiń hámdan bolsa elati,
Hesh waqıtta kemeymeydi quwatı,
Ízinde qaladı jigittiń atı,
Olar xızmet eter bárha xalıq ushın» .

Berdaq xalqınıń muńın muńlap, jırın jırlaǵan shayır. «Xalqı sıylaǵan qalıy bolmas» deydi buringa ata-babalarımız. Berdaq xalqın túsiniw, xalqı Berdaqtı túsiniw jasap ótken. Xalqına hadal xızmet etiw adamgershiliktiń belgisi. Sonlıqtan ótken oyshıllardıń tek shıǵarmalarındaǵı jaqsı ideyaları arqalı ǵana emes, al tálim-tárbiyada olardıń úlgili ómirleri, adamgershilik pazıyletleri de ayrıqsha áhmiyetke iye.

Sózdi óz ornında sóyley biliw de ádeplilik. Danalar aytqan:

«Ádepli adam kóp sóylewden qashadı,
Gáp tıńlawǵa tırısadı mudamı,

Tıńlaw aqılına aqıl qosadı,
Kóp sóylegen kóp aljasadı.
Kóp jegen jıǵıladı kóp,
Kesellik awqattı jegenlikten kóp.
Qálb keseliniń biri kóp dewge umtıw,
Kóp dew - sózi menmenlik,
Kóp jemek – nápsige bendelikdur,
Adam ushın bul qásiyetler kereksiz,
Hámmesi margóyshilikke baylanıslıdur». (Nawayı «Mahbub ul-qulub»)

Shiyrin sóz, jaǵımlı gáp insan kewlin qansha kóterse, ashshı sóz, qopal hám jaǵımsız gápler insan kewlin sonsha qab`artadı, kewil kesesin sındırıp, jaralaydı.

Danışpan oyshıllarımız óz násiyhatlarında sıpayı, tómenshik, ashıq kewil bolıw, dos bolıw sıyaqlı ádeplilik pazıyletlerdi maqtaydı. Adamgershilik qásiyetlerdi hámme nárseden joqarı qoyadı.

Topıraqtan jaraldı insan,
Oǵan berildi jism hám jan,
Kimi kápir, kimi musılman,
Bári adamnıń perzenti, - dep jırdıydı Berdaq shayır.

Shayır túsiniginde adam óziniń rasası, dini, jınısı, milleti, tili qanday bolıwına qaramastan tek «bári adamnıń perzenti». Demek, adamlar óz-ara tatıwlıqta, milletlerara doslıqta jasawı kerek, dep jırlaydı. Basqalardıń tariyxına, úrp-ádetlerine, dástúrlerine, qásiyetlerine húrmet penen qaraw lazım dep esaplaydı. Adamlardıń wazıypaları hám minnetleri, múmkinshilikleri de teń bolıwı kerek. Adamlar hár tárepleme teń eken, miynet etiwden baslap, turmıstıń barlıq sharwalarında da huqıqları teń bolıwı kerek. Berdaq óziniń ádalatlı, huqıqıy jámiyet tuwralı túsiniklerin «Kórinde» shıǵarmasında bılay dep táriypleydi:

Duman turqap, kúnniń kózi kórinse,
Jorǵa mingen ombasına súrinse,
Baxıt keler bolsa, túsime ense,
Bir jasım on jasqa tatır kórinedi.
Dúnyada sen jumba qarar kózińdi,
Zulmatları awır tartar ózińdi,
Pátiwasız eter zalım sózińdi,
Zaman maǵan zindan kibi kórinedi.

Shayır óziniń «Balam» degen qosıǵında hár qanday jaǵdaylarda jas, tájiriybesiz áwlad ózin qalayınsha tutıwı kerekligin, qanday islerdi atqarıp, qanday islerdi atqarmawı kerekligin kórsetedi:

Altaqlama, taltaqlama,
Birew urdı dep jılama,
Ash bolaman dep oylama,
Jigerli bol jastan, balam.
Óshińdi al dushpanıńnan,
Kúshińdi jıyna jasıńnan,
Xalqıń qalmasın qasıńnan,
Kishi peyil bol jastan, balam.

Shayır turmıstan alınǵan mine usınday qatarlar arqalı jaslardıń turmıstaǵı hár qıylı waqıya-qubılıslar aldında ózlerin qalay tutıwları lazım ekenligi tuwralı násiyhát etedi. Olardı ádeplilik sırların sheshiwge shaqıradı.

Adam balası hesh qashan óz táǵdirine biyparıq qatnas jasamaw kerekligin násiyhát etip, mine usılardıń tásirinde qalıplesetu-ǵınlıǵın sezemiz:

Jaqsılıǵıńdı xalıq bilsin,
Xalıq bilip solay desin,
Mázi dushpanlar jek kórsin,
Soday jáhil bolǵıl, balam.

Shayır balalarǵa usılayınsha násiyhat etip, olardıń sanasına ádep-ikramlılıq tuwralı túsiniń sińdiredi. Berdaq óz dáwiriniń aldınıǵı pikirlewshi adamı sıpatında kútá jastan, jaslıqtan ádil, adamgershilikli, óz minnetlerin túsinetuǵın bolıwǵa tárbiyalaydı. Óziniń «Xalıq ushın» degen qosıǵında adamnıń Watan, xalıq, jámiyet aldındaǵı minnetlerin tómendegishe táriypleydi`

Jeterseń umratqa xızmetler etseń,
Elatıń siltese, ǵayrı elge ketseń,
Dushpannıń hár qashan basına jetseń,
Ayanbaǵıl xızmetińdi xalıq ushın.
Adam uǵlı bári birdeyin bolmas.

Demek, insannıń jasawdaǵı maqseti—óz ómiriniń mazmunın eli, xalqı ushın zárúr bolǵan isler menen bayıtıw, ómirinde ózinen keyingilerge jaqsı at, jaqsı iz qaldırıw. Adam dúnyadan kóz jumıp`baratırıp, artına qaraǵanda, ótkenlerin yadına túsirgende, ómirine ókinbey ketiwi kerek. Óziniń jámiyetke, el-jurtqa qosa alǵan hám qaldırǵan úlesinen, dúnyaǵa jaqsılıq penen qaldırıp baratırǵan sawǵasınan ózi qanaatlanıwı, keyingiler onı umıtpaytuǵınlıǵına kózi jetiwi kerek.

Solay etip, adam ádeplilik qaǵıydaları tiykarında jasap, onıń normaların orınlay otırıp, jámiyettiń hám xalıqtıń isenimin aqlaydı. «Oylanbastıń túbi oyran» degen naqıl bar xalqımızda. Bul adam óz ómirin bosqa ótkermesten, belgili maqsetler menen jasaw kerek degendi ańlatadı. Oyshıllar násiyhatları bizlerdi ullı maqsetlerge baslaydı.

Qaraqalpaq oyshıllarınıń ádeplilik boyınsha násiyhatlarında adamǵa jamanlıqtıń zıyan ekenligi túsindirilip, onnan bas tartıwǵa úyretiledi, oǵan tuwrı jol, ádeplilik kórsetiledi. Óytkeni, jámiyettegi eń jaqsı adam – bul úlgili ádepki iye adam bolıp tabıladı. Demek, ádepli adamlar jámiyettiń biybaha baylıǵı, biyik

mártebesi. Qaysı jámiyette ádepli isler jaqsı jolǵa qoyılsa, onda ol jámiyettiń abıroyı bálent, mártebesi biyik, jaǵdayı jaqsı.

Solay eken, biz qurmaqshı bolǵan keleshegi ullı mámleketiń adamları eń aldǵı menen ádepli bolıwı kerek hám bunday adamlardı tárbiyalawda danıshpan oyshıllarımızdıń biybaha miyras-ları bizge jaqınnan járdem beredi. Sonlıqtan olardıń miyrasların ele de tereńirek úyreniw hám tálim-tárbiya protsessinde keńnen paydalanıw sirá keshiktiriwge bolmaytuǵın áhmiyetli wazıypalardan biri.

Juwmaq

İnsanğa berilgen júdá kóp gániymet dárekleriniń eń áhmiyetlisi hám tilsimlisi aqıl bolsa kerek. Aqıldı danalar qarańǵıdaǵı shıraqqa uqsatadı. Jol kórsetiwshi juldızǵa megzetedi. Aqıl esi-huwıshı pútin kisilerge óziniń taptırmaytuǵın iygiliklerin ayamaydı. Aqıllı kisilerdiń qolınan hár nársede keledi. Olar kóp nárselerge tayayar. Aqıl jetilse insanıy pazıyletler jánede kórkemlenip, shıraylanadı. Miynet súyerlilik penen aqıllılıq qosılsa juwmaǵı bereketli? kishpeyil insandı aqıllı jánede itibarlı qıladı. Aqıllı dos janına jaǵadı. Aqıllı aǵa-úkelere beline kúsh, kózińe nur, deneńe quwat boladı. Aqıllı hayalın bolsa baxıttıń ózi.

Demek aqıldıń insanıyat ushın sonday biybaha ekenligine hesh kanday shubha bildiriwge bolmaydı. Aqıl insandı biyiklikke kóteredi abıroy, mártebe keltiredi. Parasatlı tınısh jasawdıń girewi boladı. Al, aqılsız bas eki ayaqqa tınım bermeydi.

İnsanıyatqa berilgen bul qádirlilik baylıq hámme waqıt jetilip, tınıǵıp barıwı kerek. Aqıldı shınlaytuǵın onıń itibarlıǵın asıratuǵın jáne bir insanıy qásiyet bul parasat. Parasat aqıldı janede tartımlı, tásirli qılıp mánis mazmunın asıradı.

«Temir islenbese tot basadı» degen Leonardo Vinchi. Adamnıń aqılı joyılmas qural sap boladı. Demek aqıldı adam músheleri sıyaqlı shınıǵıp turıwǵa mútáj boladı. Aqıldı qádirleytuǵın dana xalqımızdıń sonday úlken bay miyrası bar. Ol gáziyne tawsılmaydı. Bul xalıq naqıl-maqalları, hikmetleri, ibratlı hikayalar ásirler dawamında turmıs sınavlarında taplanıp bayıp kiyatır. Sol bay miyras sháshmelerinen ishıp insanıyat aqıl maydanında shólin qandırıp kiyatır.

Aqılıy shınıǵıwda danalar, teberik ájdadlarımızdın miyrasları, olardıń ómirlik juwmaqları insan aqılın kóbeytedi. Ata-babalarımızdıń bay gáziyneleri ásirler sınavlarınan ótip insanıyat oy-órisin taplap, keleshekte hám bunnan

bılayda óziniń ullı wazıypasın atqaradı. Aqıl jas tańlamaydı parasatlı bolıp onı esaplaw táreplerinen paydalansa quba qup boladı.

Frantsuz filosofi Mishel`de Montene «basqalar aqılın anıqlawdı salıstırsań úlken payda tabasań» degen edi. Haqıyqattanda «aqıl aqıldan quwat aladı» dep xalqımız durıs aytadı. Lekin aqıl sayızlasqan jerde ókpe-giyne janlanadı, kewil qalıw kóbeyip, ósek-ótirik háwij aladı.

Shınında da qay jerde aqıl jetispese, sol jerde hámme nárese jetispeydi. Demek insan ushın en qımbat bahalı, joqarı qásiyet aqıldıń sharapatı ekenligi bildik. Eger onnan paydalanılsa pitpegen iste pitedi. Xullası aqıl barlıq iygiliklerdiń iyesi, jaqsılıqtıń tiykarı desek nadurıs bolmaydı.

Paydalangan ádebiyatlar

1. Í.A. Karimov «Joqarı mánawiyat – jeńilmes ku`sh». – Toshkent: “Ma`naviyat”, 2008.
2. Í.A. Karimov «Istiqlol va ma`naviyat». – Toshkent: 1994.
3. Í.A. Karimov «Alla qálbimizde, ju`regimizde». Tashkent. 1999j
4. Í.A.Karimov Ózbekstan XXI a`sr bosag`asında qáwipsizlikke qa`wipler, turaqlılıq shártlari hám rawajlanıw kepillikleri. Tashkent. «Ózbekstan», 1997
5. Í.A. Karimov «Óz keleshegimizdi óz qolımız benen qurıp atırmız» Nókis. «Qaraqalpaqstan» 1999
6. Í.A. Karimov «Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e`tiqodi va buyuk kelajakka ishohdir». Toshkent. «O`zbekiston» 2000.
7. Í.A. Karimov «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir» – T, Ózbekiston, 1995.
8. Mirziyoev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz”. –T.: O`zbekiston, 2017.
9. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. –T.: O`zbekiston, 2017.
10. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini mard va oliyjanob xalqimiz bilan barpo etamiz”. –T.: O`zbekiston, 2017.
11. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2017 yil 22 dekabrdagi nutqi
12. Bazarbaev J., Dáwletova Q. Ádeptanıw. Nókis, Bilim, 1994
13. Bazarbaev J., Dáwletova h.t.b. İnabat. Almatı, Rawan, 1995
14. Bazarbaev J. Milliy ideya – biziń ideyamız. Nókis, Bilim, 2000
15. Bazarbaev J. Ádep-ikramlılıq filosofiyası. Nókis, 2010
16. Qayırbaev J. Jaslardı ádeplillikke tárbiyalawda erteklerdiń roli. Nókis, Bilim, 1997
17. Aqıldıń káni. Almatı, 1991
18. Ustazlardıń pedagogikalıq izertlew tájiriybeleri. Nókis, Bilim, 1996

19. Qosimov B. va boshqalar. Vatan va millat muqaddasdir T., 1996
20. Imomnazarov M. Milliy má`naviyatimizning takomil bosqichlari T., 1996

Elyektron tálim ryesurslari:

1. [www. philosophy.ru](http://www.philosophy.ru).
2. [http// www.intencia.ru](http://www.intencia.ru).
3. [http:// www. anthropology.ru](http://www.anthropology.ru)
4. [http:// www. ido.rudn.ru](http://www.ido.rudn.ru).
5. [http:// www. filosofia.ru](http://www.filosofia.ru).
6. [http:// www.lib.ru/](http://www.lib.ru/) FILISOF.
7. [http:// www.filam.ru/sait.phg](http://www.filam.ru/sait.phg).